

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYSEL HİCRAN qızı ŞƏRİFOVA

İNGİLİS DİLLİ MƏDƏNİYYƏTLƏRİN İNTEQRASIYASI NƏTİCƏSİNDƏ
DİLDƏ YARANAN YENİ TERMİNLƏRİN KOMMUNİKATİV
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

HSM – 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

R. M. Şabanov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-4
I FƏSİL. DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF	
DİNAMİKASI.....	5-29
1.1. Mədəniyyətlərin inteqrasiyasını şərtləndirən cəhətlər.....	5-15
1.2. Mədəniyyətlə bağlı yaranan terminlərin işlənmə sahələri.....	15-23
1.3. Mədəniyyət və incəsənətlə bağlı yaranan terminlərin morfoloji xüsusiyyətləri.....	23-29
II FƏSİL. İNGİLİSDİLLİ MƏDƏNİYYƏTLƏRİN TƏSİRİ İLƏ YARANAN	
TERMINLƏRİN KOMMUNİKATİV	
XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	
2.1. Kelt dilindən alınma terminlərin kommunikativ xüsusiyyətləri.....	30-36
2.2. Skandinav dillərindən alınmalar və onların dil sistemində rolu.....	37-41
2.3. Mədəniyyətlərin inteqrasiyası nəticəsində yaranan yeni terminlərin variativlik xüsusiyyətləri.....	42-49
2.4. Mədəniyyətlə bağlı yaranan terminlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	49-56
NƏTİCƏ.....	57-59
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI.....	59-64

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dil insanın intellektual və ünsiyyət bacarıqları kimi mədəni həyatın, sosiallaşmanın əsas zərurətlərindən biridir. Hər bir dil mənsub olduğu xalqın mədəniyyətinin prioritetlərini özündə əks etdirir. Mədəniyyətin qorunub saxlanılmasında, nəsildən nəsilə ötürülməsində, onun əsasən də qavranılmasında əvəzsiz rolu vardır. Dil insanların ətraf aləmi dərk etmələri və eyni zamanda düşünmələri üçün əsas vasitədir.

Dilin zənginləşməsində ən çox hiss edilən isə beynəlxalq qəbul olunmuş sözlərdir ki, onlar əsasən kəşflər, yeniliklər, internet və texnologiyanın inkişafı və mədəniyyət ilə bağlıdır. Dil yeni sözlər qəbul etməklə zənginləşməsəydi, hazırda dərin mənaları kəsb edən fikirləri izah edə bilməzdik. Mövzumuzun aktuallığını şərtləndirən əsas amil mədəniyyətin inteqrasiyası ilə dildə yaranan yeni sözləri tədqiq etmək və onların kommunikativlik xüsusiyyətlərini üzə çıxartmaqdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ingilisdilli mədəniyyətin təsiri ilə yaranan terminlərin kommunikativ xüsusiyyətlərini kompleks şəkildə araşdırmaqdır. Vəzifələrimiz isə bundan ibarətdir.

- Dil və mədəniyyət əlaqələrinin inkişaf dinamikasını izləmək;
- İngilisdilli mədəniyyətlərin dilə təsiri araşdırmaq;
- Mədəniyyət terminlərinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyektini mədəniyyətlərin təsiri ilə yaranan yeni sözlər, **Tədqiqatın predmetini** isə məhz bu prosesə təsir edən mədəniyyət amilləri təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti – mədəniyyətlərin təsiri ilə dildə yaranan yeni sözlərin, terminlərin araşdırılması, bu sahədə olan elmi-nəzəri biliklər sistemini zənginləşdirməsidir. Dissertasiya işi bu sahədə aparılacaq gələcək tədqiqatlarda geniş istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti isə ondadır ki, dissertasiya işindən alınan nəticələr xüsusi seminar və müəhazərələrin aparılması zamanı, bu sahəyə aid praktik kurslarda,

tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında, həm bakalavriatura, həm magistratura səviyyəsində müəyyən dərəcədə əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində metodlar məqsədimizə uyğun olaraq seçilmişdir. Dil və mədəniyyət əlaqələrinin inkişafın dinamikasını araşdırmaq məqsədilə və bu əlaqələrin sistemləşdirilməsi baxımından əsasən müqayisəli-tarixi metoddan istifadə edilmişdir.

Mədəniyyətlərin inteqrasiyası nəticəsində yaranan terminlərin kommunikativ xüsusiyyətlərinin tədqiqi zamanı ənənəvi və deskriptiv metoda üstünlük verilmişdir.

İngilis dilinə digər dillərdən keçən, xüsusilə də, kelt, skandinav mənşəli alınma sözlərin və terminlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı isə statistik-distributiv üsullar tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiyanın yazılması prosesində əsas material kimi həm yerli, həm də xarici mənbələrdən elmi nəzəri mənbə kimi istifadə olunmaqla bərabər, müxtəlif bədii əsərlərdən, lüğətlərdən və internet resurslardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işi haqqında həmin kafedranın iclaslarında hesabat verilmişdir. Tədqiqat işinə əsaslanaraq 2 məqalə artıq çapdan çıxmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF DİNAMİKASI

1.1. *Mədəniyyətlərin integrasiyasını şərtləndirən cəhətlər*

Dil və mədəniyyət insanların birgə həyatının məhsulu, həm də tənzimləyici amili olaraq biri-birinə təsir edir. Ümumilikdə, dil proseslərinin mədəniyyətə və mədəniyyət sahəsindəki nailiyyətlərin dilə şüurlu və yaxud planlaşdırılmamış təsiri sosial-fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. [17, s.121]

Mədəniyyət bəşər cəmiyyəti tərəfindən yaradılan ikinci bir dünyadır.

Mədəniyyət bütün dövrlər üçün qüvvədə olan ümumtarixi kateqoriyadır. Bu o deməkdir ki, bəşəriyyət tarixində elə bir dövr yoxdur ki, onun barəsində mədəniyyət kateqoriyası nəzəri mənə kəsb etməsin. Mədəniyyət cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatının təhlilində və eləcə də, hər bir xalqın müəyyən tarixi dövrdə mühüm siyasi və ideoloji, iqtisadi inkişaf meyllərinin öyrənilməsində nəzəri və metodoloji əhəmiyyətə malikdir. [22, s.122]

Xalqların yaşadıkları şərait, iqlim, məkan mədəniyyətlərinə təsir göstərir. Mədəniyyətlər fərqləndikcə isə dünyanı dərk etmək forması, təfəkkür də fərqlənir. Real dünyanın şəkli insandan xaricdə olan obyektiv aləmdir. Mədəni və ya anlam xəritəsi isə idrak vasitəsilə obyektiv dünyanın insan beyninə, hiss üzvlərinə təsirindən yaranan inikas prosesidir. Qeyd etmək lazımdır ki, mədəni xəritə spesifik olub bir sıra faktorlar – iqlim, təbii şərait, coğrafiya, tarix, sosial mühit adət-ənənə, din, həyat tərzini kimi faktorlara əsasən fərqlənir. [22, s. 123]

Biri-biri ilə qarşılıqlı təsir və sıx əlaqə şəraitində inkişaf edən dil və mədəniyyət iki sosial fenomendir. Yəni dilin inkişafı mədəniyyətin, mədəniyyətin inkişafı isə dilə təsir edir. Dil və mədəniyyət arasındakı bu qarşılıqlı təsir və əlaqə hər zaman filosof və alimləri üçün maraq dairəsində olmuşdur. Mədəniyyət və dilin qarşılıqlı əlaqə və təsiri müxtəlif alimlər tərəfindən fərqli aspektlərdən yanaşılaraq tədqiq edilib, müəyyən nəticələrə gəlinib. Uzun illərdir bu mövzunun aktual və

əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq alimlər və filosoflar “mədəniyyət dili, yoxsa dil mədəniyyəti şərtləndirir?” sualına dəqiq cavab tapa bilməmiş, müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Bir çox xüsusiyyətlərinə görə oxşar olan dil və mədəniyyətə dair baxışlara, yanaşmalara və təriflərə nəzər salmaq çox vacibdir. Mədəniyyət insanın birgə fəaliyyəti nəticəsində yaranan fenomendir. İnsanın həm fiziki, həm də zehni fəaliyyətinin nəticəsi olan mədəniyyət, cəmiyyətin yaddaşdır. Qısacası, mədəniyyət ikinci dünyadır. [17, s.122]

Dünyanın müxtəlif ölkələrinin, millətlərinin özlərinəməxsus mədəniyyəti, dünyagörüşü vardır ki, bu da öz əksini onların dilində tapır.

Buna görə də bizim mülahizələrimiz, fikirlərimiz, təfəkkürümüz, izahatımız mədəniyyətdən asılıdır.

Ümumilikdə götürsək, mədəniyyət və dil arasında əlaqə bəşəriyyətin ilk təşəkkül tapdığı dövrdən mövcuddur. Dil, musiqi, ədəbiyyat, rəssamlıq, geyim, dini etiqad kimi mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Hər bir xalqın təkrarsız, əsrarəngiz, özünəməxsus, mədəniyyəti vardır. İngilis xalqı da mədəni cəhətdən, dünyanın qabaqcıl xalqlarından hesab edilir. İngilis dilində yad təsirlər nə qədər çox müşahidə olunsa da, müasir ingilis dili qədim tarixə, adət-ənənələrə, mədəniyyətə, və dövlətçilik ənənələrinə malik olan bir xalqın – onun mədəniyyətinin tərkib hissəsidir və ingilis xalqının məhsuludur.

Mədəniyyətin inteqrasiyası və ya vahidliliyi əsas mədəni elementlərin oxşarlığı (yaxınlığı) və ikinci dərəcəli mədəni elementlərin fərqliyi əsasında yaranır. Müstəqil və özünəməxsus mədəniyyətlərin divergensiyası (inkişaf prosesində əlamətlərin bir-birindən fərqlənməsi), differensiasiyası və yaranması bir deyil, bir-neçə minilliyi əhatə edən çox mürəkkəb və uzun bir prosesdir. Mədəniyyətlərin differensiasiyası etnik differensiasiyanın təbii nəticəsi olmuşdur. Y.V.Bromley bu barədə yazırdı:” Etnik divergensiya prosesləri sinfi cəmiyyətlərə qədərki dövr üçün xüsusilə, səciyyəvi idi. Bunların əsas növü-sayının artması nəticəsində tayfaların bölünməsi, tayfa ərazisi çərçivəsində təbii resursların tükənməsi; bu cür bölgü, etnik ayırma formasında baş verirdi. Məhz etnik bölgü prosesləri insanların yer kürəsinə səpələnməsinin məğzini

təşkil edir. İlk sinfi formasiyalarda etnik bölgü prosesləri və bununla bağlı olan kütləvi miqrasiyalar bir çox xalqların təşəkkülünün əsasını təşkil etdi". Müstəqil dövlətlərin təşəkkülü xalqların özünüdərkinin, hər bir millətin, xalqın ənələrini, dilini, incəsənət və dünyagörüşünün xüsusiyyətlərinin formalaşmasını sürətləndirən daxili yaradıcı stimullarının inkişafına kömək etdi. Mədəniyyət tarixində eyni vaxtda iki tendensiya fəaliyyət göstərirdi: bir tərəfdən, müxtəlif xalqların mədəniyyətinin differensiasiyası, digər tərəfdən isə, onların inteqrasiyası. Sözsüz ki, bu tendensiyalar bəşər mədəniyyətinin tərəqqisi, onun yüksəlişi və zənginləşməsinə, eləcə də bu mədəniyyətlərin qeyri-bərabər şəkildə inkişafının dərinləşməsinə təmin edirdi. Zamanın gedişində bu global miqyas olaraq Y. Bromleyin qeyd etdiyi kimi, ibtidai insan cəmiyyəti mərhələsindən kapitalist dövrünə qədərki mərhələni əhatə etdi. "Bu dövr ərzində məlum olduğu kimi, mədəniyyətin inkişafında nəhəng şəkildə əvvələ qayıdış sıçramalarının özünəməxsus yeri oldu. Lakin bütövlükdə götürdükdə göstərilən dövrdə bir çox etnosların mədəni fondu sinfi cəmiyyət epoxası ilə müqayisədə xeyli dərəcədə artmış, onların mədəniyyətlərinin rəngarənglikləri yüksəlmişdi. Mədəniyyətin bir çox sahələrinə (din, adət-ənənələr və s.) müvafiq olaraq müxtəlif tarixi-mədəni areallara məxsus olan (tarixi-etnoqrafik) etnoslar arasında fərq miqyasları genişləndirildi. Bu differensiallıq bəşəriyyətin sosial-iqtisadi inkişafının qeyri-bərabərliyi ilə sürətlənirdi...". Mədəniyyətin milli və bəşəri faktorlarının formalaşmasında mədəni xüsusiyyət və amillərin oxşarlığı çox mühüm rol oynayır. Bu faktorların fərqləndirilməsi "mədəni müxtəliflik", "mədəni özünəməxsusluq" anlayışlarının məzmununun başa düşülməsinə kömək edir.

Mədəniyyətlərin tarixən mövcud olan milli spesifik xüsusiyyətləri və ümumi cəhətləri olmuşdu. Milli mədəniyyətin etnik səviyyə ilə nə qədər yaxın olduğunu müşahidə edə bilərik. Bu faktorların sırasında təkrarolunmazlıq, özünəməxsusluq kimi cəhətləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Hər bir millət və xalqın milli mədəniyyəti onun özünəxas olan milli identikliyin poetik tərəvəti, öz dərin kökləri ilə lap qədim zamanın ənənələrinə gedib-çıxan zəngin milli koloriti ilə seçilir. Milli mədəniyyətlərin

identikliyi müəyyənləşdirən mühüm obyektiv faktorlardan biri də mövcud millətin, xalqın yaşadığı, məskunlaşdığı ərazinin xüsusiyyətləridir. Ərazi, təkcə bu və ya digər xalq və millətin yaşadığı sərhədlər kimi deyil, insanların təbii-coğrafi şəraitinin bütöv bir məcmuu kimi başa düşülməlidir. Hələ Hegel vaxtla söyləmişdi ki, təbiət səma və yerdən ibarət deyil, insan bu hava məkanında dolaşmır, əksinə, o çaylar, dənizlər, təpələr, meşə, dərələr və s. olan müəyyən yerləri hiss edərək hərəkət edir.

Mədəniyyətin milli identikliyi müəyyənləşdirən faktorlardan biri də millətin psixi xüsusiyyətlərinin özünəməxsusluğu və milli xarakterdir. Millətin psixi xüsusiyyətləri özünü mürəkkəb ictimai hadisə kimi büruzə verir. İnsanların fəlsəfi, sosialsiyasi, mənəvi, estetik və pedaqoji təsəvvürlərin məcmusu, onların ətraf aləmlə münasibətləri zamanı ifadə etdikləri hisslər, əhvali-ruhiyyələr, emosiyalar bununla bağlıdır. Deməli, belə məlum olur ki, mədəniyyətlərin milli özünəməxsusluğu, ilk növbədə, predmetin təsviri xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Mədəniyyətin milli özünəməxsusluğunu müəyyən edən faktorlardan biri də dildir. İnsanlar dil vasitəsilə təfəkkürlərinin məhsullarını, idraki fəaliyyətlərinin uğurlarını sözlərdə, cümlələrdə qeydə almaqla möhkəmləndirirlər. Dil olmadan mədəniyyət də mövcud ola bilməz və bu o deməkdir ki, o, həm də ictimai tərəqqi vasitəsi də ola bilməz. Mədəniyyətin mühüm elementi və vasitəsi olan dil-tarixi hadisədir. O, cəmiyyətin təşəkkülünə inkişafı ilə birgə yaranmış və tərəqqi etmişdi. Hazırda yer kürəsində 3 minə yaxın dilin olması məlumdur. Bunlarla yanaşı, yer kürəsi əhalisinin çoxu bu dillərin 13-dən fəal surətdə istifadə edir. Beləliklə, mədəniyyətin forma yaradıcı elementləri milləti insanların tarixi birliyi kimi səciyyələndirən əlamətlərin (bunlardan bəzilərinin universal olmasına baxmayaraq!) məcmusundan ibarətdir. Geniş mənada mədəniyyətin milli forması dedikdə, millətin tarixən sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinin cəmiyyətin mənəvi həyatındakı təzahürü, təbii şəraitin, psixi xüsusiyyət, yaxud milli xarakterin xalq tərəfindən mənimsənilməsini asanlaşdıran vasitələrlə əks etdirilməsi başa düşülür. Milli forma – mədəniyyətin zahiri örtüyü deyil, onun mövcudolma və inkişafına üzvü şəkildə xas olan xüsusiyyətdir. Buna görə də, “mədəniyyətin milli forması” kateqoriyasında millətlərin, təkcə sosial-siyasi

bərabərliyi faktı deyil, həm də müxtəlif ölkələrin konkret-tarixi şəraitinə və milli xüsusiyyət, psixi əlamət, dil və ənənələrə uyğun ümumi qanunauyğunluqların təzahür özünəməxsusluqları da öz əksini tapır. Bu, həm də sosial-qneseoloji kateqoriyadır. Çox mürəkkəb və rəngarəng sosial hadisə olan mədəniyyətin mühüm səviyyələrindən biri də bəşəri müstəviyə malik olması təşkil edir. Lakin mədəniyyətdə bəşəriyyətin aşkarlanması, yuxarıda haqqında danışdığımız etnik, milli faktorlara əsaslanır. Yəni bu iki səviyyə olmadan bəşəri mədəniyyətindən belə söhbət gedə bilməz. Mədəniyyətdə bəşəri səviyyənin mümkünlüyü ümumdünyəvi faktorlarla müəyyən edilir. Bu faktorlar, eləcə də etnik, milli mədəniyyətlərdən əlavə, universal-ümumdünyəvi mədəniyyəti yaradır. Ümumbəşəri mədəniyyət elə bir başlanğıcdır ki, burada dünyada mövcud olan bütün mədəniyyətlər özlərinə xas olan cizgilərdən əlavə, bütün dünya mədəniyyətini səciyyələndirən cizgilərdən daşıyır. “Mədəniyyətdə ümumbəşərilik müxtəlif cür ifadə oluna bilər; məsələn, bu elə ideya, təlim və s. mənəvi dəyər forması ola bilər ki, onun əhəmiyyəti, əhatəsi istənilən etnik, sosial sinfi, siyasi və iqtisadi biliklərin çərçivəsini aşır, yaxud cəmiyyətinin təşkilinin strukturunda, təməl prinsiplərində bütün bəşəriyyətin məqbul hesab etdiyi ümumi mədəni müddələrin dəstəklənməsi; universallıq prinsiplərinin reallaşması və bərqərar olmasına əməldə xidmət edən mənəvi intellektual elitanın fəaliyyəti bütün bəşəriyyətə xidmət edir, yalnız öz mədəniyyətinin deyil, ümumbəşəri mədəniyyətin xəzinəsini zənginləşdirir.” Bu yaxınlardak “beynəlmiləl mədəniyyət”, yaxud “mədəniyyətin beynəlmiləl amilləri” kimi səslənən hazırkı bəşəri faktorların məğzində xalq, millətlərin beynəlmiləçilik ənənələri, xüsusiyyətləri dayanırdı. Ərəblərdən “beynəlxalq” kimi tərcümə olunan “beynəlmiləl” anlayışı yer kürəsindəki bütün millət və xalqlar arasında ünsiyyəti, qarşılıqlı münasibətləri təmsil edir. Bu mənada həmin anlayışın müasir gündə “bəşəriyyət”, “ümumdünyəvi” müstəvisində başa düşülməsi də elmi baxımdan məntiqə- uyğundur. Digər tərəfdən, onu da qeyd etmək mütləq vacibdir ki, mədəniyyətin bəşəri faktorlarının təşəkkülü, məhz elə beynəlmiləl ünsürlərlə bağlıdır. Mədəniyyətin bəşəri amilləri öz-özünə, spontan baş verən proses deyildir. Bunun üçün milli mədəniyyətlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri,

qarşılıqlı zənginləşməsi, yaxınlaşmasının olması zəruri hadisədir. Milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri müxtəlif sahələr üzrə baş verir. Bu təsir, əsasən ictimai-siyasi əsaslara, bədii-estetik cəhətlərə görə baş verir. Qarşılıqlı təsir prosesində milli mədəniyyətlər, nəinki mədəni, eləcə də sosial tərəqqinin neqativ və köhnəlmiş, artıq geridə qalmış mədəni meyl və ünsürlərdən qurtulur, bunun əvəzində qarşılıqlı təsir prosesini keçirən mədəniyyətlər yeni cəhət, ənənələrlə zənginləşir ki, bu da bəşəri faktorların təşəkkülünü təmin edir. Lakin burada bir məqamı da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bu heç də milli mədəniyyətlərin aradan qaldırılması, yaxud yeknəsək, standartlaşdırılmış mədəniyyətlərdə əriməsi demək deyildir. Dəyərlərin bir milli mədəniyyətdən digərinə köçürülməsi və bunların mənimsənilməsi milli mədəniyyətlərin öz ənənələrindən qırılması görüntüsü yaranır, sanki inkişafdakı keçmiş və gələcəyin əlaqəsi qırılır. Lakin həqiqətdə milli mədəniyyətlərin digər xalqların mədəni təcrübəsini, dünya mədəniyyətinin nailiyyətlərini mənimsədilməsi prosesində müstəqil milli ənənələrin dirçəldilməsi, təzələnməsi və gələcək inkişafı qeyri-milli materialın mənimsənilməsinə yaradıcı şəkildə yanaşma ilə baş verir. Bəşəri, beynəlmiləl ənənələr milli ilə birləşərək onları yeni yüksəkliklərə qaldırır, milli mədəniyyətlərin daxili qüvvətləndirici stimuluna çevrilir. Bütün deyilənlər belə bir nəticəni çıxartmağa imkan verir söyləyək ki, milli forma mədəniyyətin təşkili və inkişafının üsulu kimi millətin və milli fərqlərin real şəkildə mövcud olmasına qədər tarixi qanunauyğunluq hesab edilir. [66]

Mədəniyyət dialektik inkişaf prosesi kimi sabit və dəyişkən, ənənəvi və yenilikçi cəhətlərə malikdir. Mədəniyyətin sabit cəhətini ənənə təşkil edir. Bəşər tarixində ənənə sayəsində insan təcrübəsinin toplanması və ötürülməsi prosesləri yer alır. Hər yeni insan nəsli öz fəaliyyətində əvvəlki nəsillərin yaratdığı dəyərləri tətbiq edir və beləliklə ənənə yaşadır. Tarixən yaranmış mütərəqqi ənənələr yaddaşlarımızdan heç zaman silinmir. [24, s.109]

Bu səbəbdən də, bilavasitə əməklə, işlə, ümumi şəkildə xalqın təsərrüfat həyatı ilə bağlı yaranan və mənəvi mədəniyyətin tərkib hissələrindən olan, eyni zamanda tarixin əski çağlarından dövrümüzədək cilanana-cilanana gələn mərasim və

bayramlara adi məişət aktı kimi yox, daha çox müəyyən sosial-mədəni məzmunlu, əxlaqi-estetik ideyalar ifadə edən fakt kimi baxılmalıdır. Bayram və bu bayramın mərasimləri, ayinləri, eləcə də burada oxunulan nəğmələr, müxtəlif məzmunlu əyləncələr, göstərilən tamaşalar xalqın sosial durumunu, adət-ənənəsini, məşğuliyyət növlərini və bunlara münasibətlərini əks etdirir. Bir sözlə, hər bir xalqın özünəməxsus bayram mərasimləri milli koloriti, təkraredilməzliyi və bənzərsizliyi etibarilə fərqlənən əsl sənət əsəridir, xalq yaradıcılıq abidəsidir. Bu abidənin əsərin müxəlif mərasimlərində xalqın inamı, güzaranı, məişəti, arzu və düşüncələri, həyat təzi, bir sözlə dünyaya baxışı əks etdirilir. [4, s. 13]

Mədəniyyətin inteqrasiyasını şərtləndirən mühüm amillərdən biri də mədəniyyət siyasətidir. Mədəniyyət siyasəti bütün sivil dünyanın aktual problemidir. Belə ki, realıqda tətbiq olunan mədəniyyət siyasəti bəzi dövlətlərdə dərin böhran yaşamaqdadır. Elmi dövriyyəyə “mədəniyyət siyasəti” anlayışı yaxın zamanlarda daxil olsa da, bu terminlə ifadə olunan fəaliyyət bəşər cəmiyyətinin, dövlətin yarandığı ilk gündən həyata keçirilir. Bəşəriyyət tarix boyu, belə desək, “mədəni sahə”də yaşamış və ya onu formalaşdırmışdır. Lakin mədəniyyət siyasətinin böyük miqyasda tətbiqi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Həmin dövrdə UNESCO mütəmadi olaraq mədəniyyət siyasəti sahəsində aparılan elmi-tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsinə başlamışdır. Bununla yanaşı, UNESCO müvafiq təlimatlar nəşr etdirmiş, göstərilən mövzu üzrə beynəlxalq konfranslar təşkil etmiş, bu sahədə təcrübə mübadiləsi aparmışdır.

Lakin mədəniyyət siyasətinə dair aparılan tədqiqatlara marağın yüksək zirvəsi XX əsrin 80-90-cı illərinə təsadüf edir. Həmin illərdə Avropa Şurasının təşəbbüsü ilə üzv ölkələr apardıqları mədəniyyət siyasətlərinə dair məruzələr hazırlamağa başladılar.

Yuxarıda göstərilən faktları ümumiləşdirsək, qeyd edə bilərik ki, 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq “mədəniyyət siyasəti” termini Avropa ölkələrində ənənəvi hal aldı. Baxmayaraq ki, bu ölkələrin hər birində özünəməxsus mədəniyyət siyasəti həyata keçirilirdi. Fransız dilində - “politiques culturelles”, isveç dilində - “a kulturpolitik”,

İngilis dilində - “a cultural policy” kimi səslənməsi bu terminin çoxvariantlılığına səbəb olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, müxtəlif ölkələrdə mədəniyyət siyasətinin obyektini müxtəlif cür təsəvvür edilir. Lakin “mədəniyyət” termininin izahını təşkil edən vahid “consensus omnium”unu “mədəniyyət” özü təşkil edir. Təəssüflər olsun ki, həmin söz özü-özlüyündə vahid mənə kəsb etmir, çünki məlum olduğu kimi, “mədəniyyət” anlayışının tərifini problemi müasir elmdə hələ də həll edilməmiş sahələrdən biridir. Belə ki, 1991-1992-ci illərdə Avropa mətbuatında mədəniyyət siyasətinə dair qızğın mübahisələr baş verirdi. Məhz həmin dövrdə də, mədəniyyət siyasəti haqqında elm müəyyən dərəcədə rəsmi status əldə etdikcə, nəhayət, Avropa ciddi sürətdə həmin fenomenlə maraqlanmağa başladı.

Ümumiyyətlə, “mədəniyyət siyasəti” termini cəmiyyətdə mədəniyyət məsələlərində rəhbər tutulan dəyər və prinsiplərin məcmusunu bildirir. Mədəniyyət siyasəti, bir qayda olaraq, dövlət - qanunverici və icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bundan başqa, özəl sektorun müxtəlif institutları (korporasiyalar, ictimai təşkilatlar) tərəfindən də həyata keçirilə bilər.

Fransanın Mədəniyyət Nazirliyinin əməkdaşı Oqüsten Jirar “Mədəni inkişaf: təcrübə və siyasət” (“Cultural development: experiences and policies”) adlı kitabında mədəniyyət siyasətinin aşağıdakı tərifini təklif edir: “Mədəniyyət siyasəti - hakimiyyət tərəfindən istifadə olunan, sosial qrupların maraqlarını ifadə edən maksimal və praktiki məqsədlər sistemidir”.

“Beynəlxalq mədəni əlaqələr” kitabında göstərilir ki, mədəni həyat və mədəniyyət dedikdə ictimai təcrübənin daha çox özəl seqmeti nəzərdə tutulur. Misal üçün, mədəniyyət siyasəti funksiyalarında insan həyatlarının sosiomədəni tənzimlənməsi məqsədi, onların adət və ənənələri məsələləri, şəxsiyyətin kulturoloji təhsil və mədəni kompetentliliyi, din sahəsində iş, kitab nəşri, KİV və sair nəzərdə tutulmur.

Mədəniyyət siyasəti dövlət idarəetmə fəaliyyət dairəsi olaraq aşağıdakı sahələri əhatə edir:

- Tarixi və bədii əhəmiyyət daşıyan (yazılı, memarlıq, tətbiqi-sənət nümunələrinin, tarixi sənədli və maddi paritetlərin, arxeoloji abidələrin, mədəni-tarixi əhəmiyyət daşıyan qoruqların) dünya və milli-mədəni irs nümunələrinin axtarış sistemi, qorunması, bərpası, yığılması və saxlanması, ölkədən qanunsuz çıxarılması, həmçinin, mütəxəssislərə tədqiq edilmək üçün kütlələrin isə maarifləndirilməsi məqsədilə ixtiyarlarına verilməsi;

- Ölkədə bədii yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafına dövlət və ictimai dəstək sistemi (bədii əsərlərin yaradılmasına, nümayişinə və həyata keçirilməsinə şəraitin yaradılması, onların dövlət və şəxsi kolleksiyalı muzeylər tərəfindən alınması, müsabiqə, festival və ixtisaslaşdırılmış sərgilərin keçirilməsi, professional bədii təhsilin təşkili, uşaqların estetik tərbiyə proqramlarında iştirak, incəsənət haqqında elmi biliklərin, professional bədii tənqid və publisistikanın inkişafına dəstək, ixtisaslaşdırılmış, fundamental və bədii profilli dövrü ədəbiyyatın nəşri, bədii- kollektiv və birliklərə maddi yardımın göstərilməsi, incəsənət xadimlərinin sosial təminatı, bədii fəaliyyət fondlarının və maddi-texniki bazasının modernləşdirilməsi və s.);

- Təşkilatlanmış asudə vaxtın müxtəlif forma sistemi (klub, dərnək və mədəni-maarif işi, kütləvi-idman və bayram tədbirlərinin, tarixi obyekt və rayonlar üzrə turizm, bədii və sənət yaradıcılığı sahəsində “xalq özfəaliyyəti”, şəxsiyyətin intellektual və mədəni özünüinkişafının stimullaşdırılması). Göstərilən funksional altsistemin aktiv inkişaf edən istiqaməti şəxsiyyətin sosiallaşması institusializasiyası kimi çıxış edən sosial pedaqogikadır;

- Kütləvi informasiya vasitələrilə mədəniyyətin klassik və etnoqrafik nümunələrinin (mədəni dəyərlərinin) kütləviləşdirilməsi;

- Beynəlxalq və millətlərarası mədəni əməkdaşlıq, həmçinin, fəaliyyətin digər istiqamətləri.

Ümumiyyətlə, mədəniyyət siyasətinin mədəniyyətin inteqrasiyasında mühüm rolu vardır. Mədəniyyət siyasi amillərdən, dövlətin mədəni inkişafını tənzimləyən siyasi sistemindən asılıdır. Sivil dövlətin mədəniyyət siyasəti cəmiyyətin elmi sürətdə təşkil və

idarə edilməsi əsasında ölkənin harmonik inkişafına yönəldilən, əlaqələndirmə və tənzimlənmə yolu ilə insan və cəmiyyətin qeyri-bərabər mədəni inkişafının aradan qaldırılmasına, mədəniyyəti kütlələrin qəbul etməzliyinin və mədəni diletantlıq səviyyəsinin aşağı salınmasına kömək göstərməlidir. Mədəniyyət siyasəti şəxsin və ümumiyyətlə, xalqın marağını əks etdirməli, insanın azad inkişaf hüququnu, cəmiyyətin müxtəlif sosial qruplarının maraqlarının düzgün balansını təmin etməlidir.

“Beynəlxalq mədəni əlaqələr” kitabında qeyd edilir ki, mədəniyyət siyasətinə dair tədqiqatların xarakterik cəhəti “mədəniyyət”, “mədəniyyət siyasəti”, “mədəniyyət siyasətinin subyektı” anlayışlarına müəyyən mənada dəqiq təriflərin işlənilməsidir. Tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikrincə mədəniyyət siyasəti mədəni həyatı tənzimləyən, şəxsiyyətə təsiretmə qabiliyyəti olan spesifik fəaliyyət növüdür. Mədəniyyət siyasətinin əsas subyektı mədəni həyatın müxtəlif seqmentlərinə təsir etmək sahəsində böyük həcmdə resurslara, müxtəlif təşkilat strukturlarına malik olan dövlətdir.

Hər hansı bir cəmiyyətin mədəni dəyərləri əsasən üç sferada formalaşır - dində, elmdə və incəsənətdə. Məhz onlar yayılma kanalları - təhsil və kütləvi informasiya vasitələri ilə birgə dünya mənzərəsini insan şüurunda formalaşdıran qüvvətli kompleks yaradır. Buna görə də, həmin kompleks mədəniyyət siyasətinin həm təsir obyektı, həm də onun həyata keçirilməsi vasitəsidir.

Dünyanın milli mənzərəsini ehtiva edən mədəniyyət siyasətinin iki aspekti mövcuddur: daxili və xarici. Xarici mədəniyyət siyasəti milli mədəniyyətin özünəməxsusluğunu digər daha “qüvvətli” mədəniyyətlərdən qorunmasını və milli-mədəni dəyərləri digər xalqlara tanımaq məqsədilə xaricdə təbliğini ehtiva edir. Bu mənada xarici mədəniyyət siyasəti xalqlararası qarşılıqlı anlaşılmasının qarantıdır.

Bu gün mədəniyyət siyasətinə dair tədqiqatlar tarix, sənətşünaslıq, sosiologiya, kulturologiya elmlərin çərçivəsində müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. Yaradılan nəzəriyyə mədəniyyət siyasəti haqqında elmin müəyyən bir mərhələsini təşkil edərək bədii mədəniyyətin əsas qanunauyğunluqlarını müəyyən edir. Bu gün konkret cəmiyyətin

konkret tarixi mərhələdə sosiomədəni inkişafını təmin edən mədəniyyət siyasətinin fundamental əsaslarının işlənməsinə ehtiyac duyulur.

Mədəniyyət siyasəti elminin dünya və ölkə miqyasında formalaşma tarixinə qısa ekskursunun nəticəsində qeyd edə bilərik ki, o, cavan elmdir. Gördüyümüz kimi, mədəniyyət siyasəti haqqında nəzəri biliklər və əməli təcrübə sürətlə inkişaf edir, getdikcə daha çox dövlətləri öz aktiv fəaliyyət dairəsinə cəlb edir. Bu da öz növbəsində, dövlətlərarası informasiya və intellektual mübadiləni stimullaşdırır. Bütün bunlar müxtəlif ölkələrin mövqelərinin yaxınlaşmasını şərtləndirir və onların qabaqcıl təcrübələrinin dünya miqyasında yayılmasına imkan açır. Bu prosesin aktivləşməsində UNESCO, son illər isə Avropa Şurası kimi beynəlxalq təşkilatlar əhəmiyyətli rol oynayır. [67]

Mədəniyyətin inteqrasiyasını şərtləndirən əsas amillərə nəzər saldıq, indi isə mədəniyyətlə bağlı olan terminlərin işlənmə sahələrini araşdırıq.

1.2. Mədəniyyətlə bağlı yaranan terminlərin işlənmə sahələri

Termin yaradıcılığının ədəbi dilə əsaslanması şübhəsiz ki, terminlərin asan başa düşülməsinə, tələffüzünə və tez yadda qalmasına xidmət edir. Ayrı-ayrı sahələrdə olan yeniləşmə dildə də yeni anlayış və məfhumların adlanmasına səbəb olur.

B.Çobanzadə yazır ki, elmin vətəni yoxdur, insan fikirləri arasında beynəlmiləl, cahani olaraq doğulan birinci əsər elmdir. Dünyanın hər yerində faydalı və doğru olmayan fikir elm sayıla bilməz. Bu elmin dili cahani və beynəlmiləl olmalıdır. Bugünkü elmlərdə isə cahanilik dildə də özünü göstərməkdədir.

Müasir dövrdə terminoloji leksikanın zənginləşməsi prosesi daha sürətlə gedir. Çex dilçisi K.Soxovun hesablamalarına görə, müasir dünya dillərində meydana gələn yeni sözlərin 90%-ni terminlər təşkil edir. Bu, hər şeydən öncə, ayrı-ayrı sahələrdəki yeniləşmənin dildə təzahürü ilə bağlıdır.

1926-cı ildə keçirilmiş türkoloji qurultayda türk dillərinin terminoloji məsələlərinin müzakirəsi zamanı qeyd olunurdu ki, yeni anlayışları adlandıran

terminlərin yaranması üçün türk dillərinin müraciət etdiyi üç əsas baza mövcuddur. Bunlardan biri ümumtürk, ikincisi ərəb-fars, üçüncüsü isə Avropa dilləri bazasıdır. İndi vəziyyət xeyli dəyişib, söhbət iki bazadan, yəni ümumtürk və Avropa dilləri bazasından gedir.

Yeni terminlərin yaradılması üçün Azərbaycan dili hər cür imkanlara malik olsa da, diqqət nədənsə dilin daxili imkanlarından çox, alınma sözlərə yönəldilir. Söhbət ümumişlək sözlərin, qədim abidələrimizdə, dialekt və şivələrimizdə işlənən dialektizmlərin və ədəbi dilin söz yaradıcılığı üsullarından istifadə etməklə sözlərin terminləşməsindən gedir.

Dilinin daxili imkanları əsasında terminlər yaradarkən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:

- 1) Semantik üsul
- 2) Morfoloji üsul
- 3) Sintaktik üsul
- 4) Kalka üsulu
- 5) Sözlərin ixtisarı və qısaldılması (abreviaturalar)

Qısa şərhə kifayətlənirik:

1. Semantik üsulda sözün semantik yükü artır, yəni məna genişlənir. Məsələn, ağıl, bölmə, daraq, qüvvə, yuva, güc, ailə, başlıq, yaddaş və s. Dilimizdə belə sözlərin sayı minlərlədir. Belə terminlər semantik konversiya yolu ilə yaranır.

2. Morfoloji üsul daxili imkanlar hesabına söz–termin yaratmada ən məhsuldar paya malikdir. Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığını morfoloji üsulsuz (şəkilçilərsiz) təsəvvür etmək mümkün deyil. Çox təəssüf ki, termin yaradıcılığında bu üsuldan yetərinə faydalanmırıq. Şəkilçilər söz yaradıcılığında milliliyi təmin edir. Məsələn, çeşmək, eynək və gözlük sözlərinə diqqət edək: çeşm (fars) və eyn (ərəb) sözləri sonradan göz sözü ilə paralel şəkildə işlənsə də, morfoloji üsul, yəni dilin daxili gücü həmin sözləri assimilyasiyaya uğradaraq (çeşm-ə-k, eyn-ə-k) milliləşdirə bilib. Bu fakt dilin mühafizəkarlığından, güclü olmasından xəbər verir.

3. Sintaktik üsulla termin yaradıcılığı iki və daha artıq sözün birləşərək mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində elmi anlayış ifadə etməsidir. Məsələn, yetərsay, yaddaş qurğusu, izafət birləşməsi, sürət qutusu və s.

4. Terminoloji sistemin zənginləşməsində kalka üsulu ilə söz yaradıcılığının da mühüm əhəmiyyəti var. Kalka - hərfi tərcümə yolu ilə yad dildən alınmış ifadənin qəlibi, struktur eyniliyi əsasında yaranır. Tərcümə prosesində elə terminlər olur ki, ya onları çevirmək münasib, ya da mümkün olmur. Bu zaman həmin terminlər olduğu kimi saxlanılır. Olduğu kimi saxlanılan terminlər beynəlxalq termin kimi qəbul edilir. Buna görə də dili beynəlxalq terminoloji leksikanın təsirindən sona qədər qorunmaq mümkün deyil. Örnək üçün Türkiyə türkcəsində işlənən bəzi dilçilik terminlərini gözdən keçirək: qrammatika (dilbilgisi), dilbilimci (dilşünas, dilçi), sinonim (eş anlamlı), antonim (zıt anlamlı), fonetika (səsbilim), sintaksis (sözdizimi) və s. Türkiyədə alınmalara və hətta bizim ehkam kimi qəbul etdiyimiz beynəlmiləl (uluslararası) terminlərə qarşı 80 ildir ki, çaba göstərilir, bəzən bizim üçün süni görünən dil faktları onlar üçün tam doğaldır.

5. Terminlərin yaradılması üsullarından ən yenisi və az işlənəni abreviaturalardır. Bu üsul digər üsullardan forma və məzmunca xeyli fərqlənir. Abreviatura üsulu ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlülüyn konkret terminlərlə əvəzlənməsinə xidmət edir.

Son illər başqa dillərdən təkəcə ixtisas leksikasına deyil, habelə məişət leksikasına xeyli sayda abreviatur terminlər daxil olub. Lakin əksər abreviaturaların mənası dil daşıyıcıları üçün çox zaman aydın olmur. Məsələn, KAMAK/CAMAK (Computer Application for Measurement and Control). Bu məsələyə orfoqrafiya qaydalarında aydınlıq gətirilməli, milli hərfi ixtisarlara alınma və beynəlxalq ixtisarlara mahiyyəti istifadəçilər üçün aydın olmalıdır. Axı termin - sözdən fərqli olaraq - kontekstdən asılı olmur, o, hər yerdə neytral və xüsusi funksiya daşıyır. Məsələn, ixtisas leksikasında "ANS" dedikdə avtomatik nəzarət sistemi, məişət leksikasında isə telekanal adı kimi başa düşülür.

Qarışıq və heca-termin ixtisarlarında vəziyyət daha acınacaqlıdır. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün məişət və ixtisas leksikasında işlənən abreviaturaların lüğəti hazırlanmalıdır.

Texnologiya və elmin inkişafı, mədəniyyətin tərəqqisi nəticəsində cəmiyyətdə baş verən yeniləşmələr və dəyişikliklər ilə bağlı olaraq yaranan yeni məfhumları dilin öz imkanlarından istifadə etməklə adlandırmaq çətinidir. Dilə yeni daxil olan müəyyən anlayışı dilin öz daxili imkanları ilə adlandırmaq mümkün olmadıqda həmin anlayışı ifadə edə biləcək terminin başqa dildən alınması zərurəti yanır. Hər hansısa termin başqa dildən o zaman zərurətə çevrilir ki, ana dilin lüğət fondunda həmin anlayışı, məfhumu və ya cismi ifadə edən söz, termin olmasın. Bu halda, dildə alınma terminlərin çoxluğu dilin kasıblığı demək deyil, əksinə, onun dillərin inteqrasiyası nəticəsində zənginləşməsinin göstəricisidir. Bu kimi dillərin qarşılıqlı əlaqələri, təsirləri dilləri milli çərçivədən çıxararaq, xalqlar arasındakı dil əlaqələrinin artırılmasına səbəb olur. Dillər arası qarşılıqlı əlaqənin mövcud olması çox təbii haldır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi proseslər uzun illər davam edib. Xalqlararası mədəni, iqtisadi, siyasi və digər əlaqələr bu kimi faktorların meydana çıxmasına səbəb olur. Dünyada yalnız öz daxili vasitələrindən ibarət olan bir dilə rast gəlinmir. Yuxarıdakı faktorları nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, dillərarası əlaqələrin genişlənməsinin nəticəsidir ki, bugün ingilis dilinin leksikasında alınma terminlərin sayı nəzərə çarpacaq qədər artmışdır. Dünya elminə inteqrasiya, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı dildəterminlərin artmasına, eyni zamanda terminologiya elminin inkişafına müsbət təsir edir.

Qeyd etdiyimiz kimi mədəniyyətin inkişafı və inteqrasiyası ilə əlaqədar olaraq, dilə bir sıra sözlər daxil olur. Mədəniyyətlə bağlı yeni yaranan və ya digər dillərdən ingilis dilinə keçən, o cümlədən ingilis dilinin bütün variantlarından işlənən və bir-birinə təsir edən sözlər əsasən incəsənət, idman, folklor, musiqi, din, mifologiya, geyim, mətbəxt və s. sahələrdə daha intensiv işlənir. Bundan əlavə olaraq, hər bir xalqın öz mədəniyyəti və etnik təfəkkürünə xas olaraq yaranan realilər də vardır ki, onlar da terminlər kimi dilin leksik sistemində önəmli rol oynayır. Mədəniyyətin dilə verdiyi

tövhlərdən bəhs edərkən realilərin araşdırılması çox mühüm məsələdir ki, daha sonra bu mövzuya qayıdacağıq.

İncəsənətlə bağlı yaranan sözlərdən danışarkən musiqinin rolunu xüsusi vurğulamaq lazımdır. Musiqi (yunanca, *musice* - muzaların sənəti) gerçəkliyi bədii səs obrazları vasitəsilə təsvir edən və insan psixikasına aktiv təsir göstərən incəsənət və mədəniyyət növüdür. İnsanların emosional vəziyyətinin konkret və inandırıcı ifadəsinə nail olan bu sənət bəşəriyyət tarixində böyük ictimai, tərbiyəvi rol oynamışdır. Musiqinin söz, hərəkət və s. ilə sintez təşkil etməsi onun imkanlarının genişləndirməsinə səbəb olur. Musiqidə təbiət lövhələrinə, insan portretlərinə, müəyyən dövrlərdə müxtəlif ölkələrin ictimai təbəqələrinin həyatını əks etdirən səhnələrə rast gəlinir. Bu sözlərə nümunə üçün aşağıdakıları göstərmək olar:

swing - caz musiqisi stili

licorice - klarnet

slush pump - trombot

blowing - hər hansı bir musiqi alətində çalma

fake - improvizə etmək

gutbucket=barrelhouse - caz musiqisinin ilk stilləri

Bundan başqa, geyim mədəniyyətini əks etdirən sözlər kulturoloji amil olaraq nəinki ingilis dilində, hətta digər dünya dillərində də öz əksini tapır: *Denim, sneakers, cowboy hats, boots, moccassins* və s. sözlər sırf amerikalıların adı ilə bağlıdır. Bundan başqa xüsusi Amerika brendləri vardır ki, onlar da dildə öz əksini tapır: *Ralph Lauren, Cabin Klein, Michael Kors, Victoria Secret* və s. amerikalıların məşhur brendləridir. [64]

Bir çox sözlər var ki, onlar yemək və ya mətbəxt mədəniyyəti ilə bağlıdır. Tarixə nəzər saldıqda Amerika mətbəxinə daima avropalılar və yerli amerikalıların təsir altında olduğu aydın şəkildə görünür. Lakin müasir dövrdə isə bir çox amerikalı mədəniyyətinə xas sözlər dünya mətbəxində istifadə edilir: *fast-food, sandwich, chips, hotdog, cheeseburger, hamburgers, McChicken, takeaways*, [64]

Big Mac ilk dəfə 1968-ci ildə Pensilvaniya ştatında hazırlanan böyük hamburger növüdür. *Pizza* - italyan imiqrantının Meksika və Amerika Birləşmiş Ştatında hazırladığı salad növüdür. *Pizza* – məşhur italyan mətbəxinə məxsus olsa da, XX əsrin əvvəllərindən Amerikalılar onu çox xoşladıkları üçün “*Pizza Hut*” restoranlar şəbəkəsi açmağa başladılar ki, bu da bütün dünyaya yayıldı.

Xalid Hüseini də öz ölkəsinin mədəniyyətini ingilis dilinin Amerika mədəniyyətinə gətirməyə çalışmışdır:

*Nana thought her to cook rice and all the different toppings: **shalqam** stew, with turnip, spinach **sabzi*** [52, s.15]

*Bibi jo always brought Mariam something, a box of **dislemeh** candy.* [52, s.15]

*She brought her meals on a tray: **lamb, kebab, sabzi, aush soup.*** [52, s.37]

*But he did look pleased that she had already set his dinner plate, on a clean **sofrah** spread on the living room.*[52, s. 62]

*Babi knew most of Rumi’s and Hafiz’s **ghazals** by heart.* [52, s. 99]

*She poured water for him from the **aftawa** to wash his hands with.* [52, s. 62]

Kanada ingiliscəsində təxminən iki min söz və ifadələr vardır, onların çoxu yerli və ya Kanada variantına xarakterikdir. Məsələn, bir çox əşyalar və dövlət qurumları vardır ki, Avropalıların təcrübəsinə xas deyil və ya yox dərəcəsindədir. Əsasən də bu sözləri Kanada variantına Kanadada ilk dəfə olaraq məskunlaşmış ağdərili Amerikan loyalistlər və Britaniyalılar gətirib. Bununla belə, bir çox kanadinizmlər yeni təbiət təsvirləri ilə bağlı sözlərdir. Məsələn, *chutes*, *saults* çay adlarına, muskeg mərkəzi rayonlara, *buttes* və *parklands* isə prerilərin və *bluffs*, *islands* ağaclarına aid istifadə olunan yerli sözlərdir. Həmçinin yeni ağac və bitkilərlə bağlı yeni sözlər *cat price*, *Douglas fir*, *Manitoba maple*, *Sitka spruce*, *tamarack*, *Ruinikinuick*, *fabrador tea*, *Pemberry*, *Saskatoon*, *Soapalalie*. [62]

Xalqların mədəniyyətləri özünü bəzən inan və etiqadlarında da göstərir. İnam və inanclar, eləcə də mövhumatla dil arasında olan əlaqə və bağlılıq daha çox tabu ifadələrdə öz əksini tapmışdır. Linqvistik baxımdan, tabu sözlər sanki dilin bir növ

materializə olunmasına əsaslanır, başqa sözlə cismin adı özü ilə eyni bərabərdə, eyni səviyyədə qəbul edilir. Məsələn, İngiltərədə dənizçilər və balıqçılar mövhumat və inanclara daha çox inanan insanlardır, belə ki, onların peşəsi ən təhlükəli peşələrdən biri hesab edilirdi və dənizə çıxmaq ərafəsində uğursuzluq gətirə biləcək bir söz belə işlətmək olmazdı. Məsələn, *dovşan (hare, rabbit)* dənizçilər arasında tabu hesab edilən heyvandır. Bu çox qədim bir inanədir və qoca balıqçıların dilindən hələ də belə ifadə eşitmək mümkündür: *“You don’t talk about rabbits on board ships”* [16, s.124].

Lakin mövhumatlara tək dənizçilər arasında deyil, həmçinin aktyorlar arasında da rast gəlirik. 1922-ci ildə tək bir söz deyil, bütöv bir əsər tabu hesab edilirdi. Bu, Şekspirin “Maqbet” pyesi idi: *“Actors have a number of professional superstitions. It is unlucky, they say to quote Macbeth. Actors dare not say to each other at parting: “When shall we three meet again?”* [24]

Bunun səbəbi görünür həmin əsərin faciə janrında yazılmasından və həmçinin əsərdə sehr və cadugərlik haqqında faktların olmasından irəli gəlir.

İngilislərdə, amerikalarda qadın cinsi ilə əlaqədar olaraq, çoxlu mövhumat xarakterli inam və inanclar mövcuddur. Bir çox hallarda qadının dillənməsi, ilk olaraq danışması uğursuzluq gətirən əlamət hesab edilirdi:

Let your women keep silence in the churches: for it is not permitted to them to speak (St. Paul’s admonition in the “Epistle to the Corinthias”).

Şotlandiya qadının cəmiyyətində *“Monday”* (bazar ertəsi) sözünü işlətməsi də çox uğursuz bir əlamət hesab edilir və ilk olaraq kişinin həmin sözü işlətməsi vacib sayılırdı. Bu inam *Monday* (Monandag) sözünün etimologiyası ilə əlaqədar idi. Çünki bir çox mövhumat xarakterli assosiasiyalar qadınla ayın təsiri arasındakı əlaqəyə əsaslanırdı.

Kəbinlə, toy mərasimləri ilə bağlı da yayılmış inanclar ingilis dilində öz əksini tapır. Uzun müddət, soyadının birinci hərfi öz soyadının birinci hərfi ilə eyni olan şəxsə ərə getmək uğurlu kəbin hesab olunmurdu. Bu inam hətta folklorda qafiyəli şəkildə öz əksini tapmışdır:

A change of name and not a letter.

Is a change for the worse and not the better. [24]

Kökü Şotlandiyadan gələn yenicə evlənənlərin arxasınca ayaqqabı atmaq, maşınlarına və faytonlarına ayaqqabı bağlamaq kimi ədətlər mövcuddur. Ümumiyyətlə ayaqqabı ingilislər üçün çox vacibdir və məhsuldarlıq simvoludur:

There was an old woman who lived in a shoe.

She had so many children. She didn't know what to do. [24]

Bundan başqa, dəfn mərasimində işlənən bəzi terminlərə də nəzər salaq:

atneed - dəfn və basdırma mərasimi (ölüm vaxtı təşkil olunur)

burial vault - qəbirin üstünü ağır avadanlıqlardan üçün düzəldilmiş astarlı və möhürlənmiş bölmə

Casket – ölüləri basdırmaq üçün istifadə olunan hər hansısa materialdan hazırlanmış kontainer. Kanada mədəniyyətində casket əksər hallarda “coffein” (tabut) sözünün əvəzinə işlədilir.

Burial certificate or permit – dəfn etmə üçün verilən rəsmi icazə sənədi

Exhume - qəbir qazmaq

Final Rites - dəfn xidmətləri

inter – insan cəsədini türbədə (yerin üzündə) basdırmaq

Kaddish (ka-dish) - dəfn mərasimindən sonra edilən dua

niche - yandırılmış meyitlərin külünün saxlanması üçün divarda baca

Obituary – mətbuat vasitələrində ölüm xəbərləri üçün ayrılmış bölmə

Shiva (Shee-vah) - 7 günlük yas mərasimi

Sympathy Card - başsağlığı kartı

urn – müxtəlif materiallardan hazırlanmış yandırılmış cəsədin külünün saxlanması üçün istifadə olunan xüsusi kokteyner

visitation room – yas mərasiminin keçirildiyi otaq

wake - vəfat etmiş Tinsanı bəzən səhər basdırılmalı olduqda bütün gecə meyidin yanında oturub nəzarət etmək

Sheloshim - ölünü basdırdıqdan sonra 30 günlük saxlanılan yas mərasimi. [104]

Mifologiya və inanclarla bağlı ingilis dilinin leksikasında yer alan sözlərə nəzər salaq:

hələ də bu xalqların dilində işlənir:

black cat - (qara pişik) uğursuzluq gətirir

touch wood - göz dəyməməsi üçün, yaxud planın gerçəkləşməsi üçün taxtanı döymək

Friday the thirteenth - çox uğursuz gün (çünki deyilənə görə İsa peyğəmbər həmin cümə günü çarmıxa çəkilmişdir). [63]

Bəzi hallarda müəlliflərin kitablarında hərbi slenqlərə də rast gəlinir və beləliklə dilə gətirilir. Bu slenqlər emosional xarakterli hərbi terminləri, parodiya məzmunlu terminləri, gülməli terminləri əhatə edir. Bunu aşağıdakı misallarla göstərmək olar: [16, s. 63]

first sergeant – старшина – orduda kiçik komandan heyətinin dördüncü rütbəsi), buck general və brigadier general – briqada generalı, high – ball və solute – salamlama, foot stamping və marching drill – sıra təlimi, eight ball – hərbi xidmətdən boyun qaçıran, to pull rank – rütbəcə kiçik olanlara yuxarıdan baxmaq, chow line – yemək vaxtı mətbəxdə növbə

Gördüyümüz kimi, mədəniyyətin müxtəlif sahələrində yaranan və işlənən terminlər, yəni, həm musiqi, həm idman, həm mifologiya, din, inanclar, həm folklor kimi ekstralingvistik amillərin təsiri ilə yaranan terminlər dilin zənginləşməsində, kommunikativliliyinin və ifadə vasitəliliyinin artmasında və həm də öz növbəsində dilin leksik sisteminin inkişafında önəmli rol oynayır.

1.3. Mədəniyyət və incəsənətlə bağlı yaranan terminlərin morfoloji xüsusiyyətləri

Öncəki yarımfəsildə də mədəniyyətlə bağlı yaranan terminlərin işlənmə sahələrindən bəhs edərkən, qeyd etmişdik ki, araşdırmalar nəticəsində müəyyən olur ki,

daha çox incəsənət və musiqi vasitəsilə yaranan və dilin lüğət tərkibində özünə yer açan sözlər çoxluq təşkil edir. Mədəniyyətin bütün sahələri özünəməxsus formada inkişaf edir, lakin musiqi janrı və ifa olunan mahnılar müxtəlif millətlərin əzbərinə çevrilir və yayılma xüsusiyyəti, mədəniyyətin daşıyıcılığı, ötürülməsi və kommunikativliyi prosesi daha sürətlə gedir.

Müxtəlif xalqların hər dövrdə özünün musiqi “dili”, yəni sabit intonasiya kompleksləri və onlardan istifadə normaları olur.

Dinləyicinin musiqini dərk etməsi onun mənəvi tələbatı və marağından, ideyalarından, bədii təxəyyül səciyyəsinə, dinləyicilik təcrübəsindən, eləcə də əsərin keyfiyyətindən asılıdır. Bütün bunlar isə ictimai mühitlə əlaqədar formalaşır. Cəmiyyətin musiqi mədəniyyətinə bir-birilə sıx bağlı olan bu üç mərhələ ilə yanaşı musiqi təbliğatı, elmi tədqiqat, musiqi kadrlarının hazırlanması və s. daxildir. İnkişaf etmiş musiqi mədəniyyətində musiqi yaradıcılığının müxtəlif növləri məzmununa (lirik, epik, drammatik və s.), ifaçılıq istiqaməti (sosial, instrumental və s.), incəsənətin digər növləri ilə sintez təşkil etməsinə (teatr musiqisi, proqramlı musiqi), həyat funksiyası (tətbiqi, qeyri-tətbiqi), səslənmə şəraiti (tamaşa, konsert, kütləvi məişət, mərasim musiqisi), kompazisiya tipi (bir hissəli və silsilə janrlar), musiqi dili, üslub (tarixi, milli, fərdi) əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Musiqi cəmiyyətin tələbatına cavab verməklə insanın maddi (əmək prosesində, onunla əlaqədar adət və ənənələrdə), idrak və qiymətləndirici, insanların psixologiyasının və ideologiyasının inikası, mənəvi dəyişdirici (ideya, etik, estetik təsir), kommunikativ (insanların bir-birilə ünsiyyəti) fəaliyyət növləri ilə təmasda olur. Şəxsiyyətin mənəvi aləminin onun əxlaqi keyfiyyətlərinin, estetik zövq və ideyalarının formalaşmasında musiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. [7; 97]

Böyük Britaniya musiqinin mənbəyi kelt qəbilələrinin musiqi mədəniyyətindən başlanır. Qədim şifahi xalq mahnı ənənələri bəstələrin yaradıcılığında təmsil olunurdu. İngiltərədə xristianlıq yayıldıqdan sonra (VII əsrin 2-ci yarısı) xalq musiqisi və dini musiqi əsasında professional musiqi inkişaf etməyə başladı. Böyük Britaniya xalq

musiqisi çoxsəslidir. XIII əsrdən ilk çoxsəslı mahnı məcmuəsi, XIV əsrin sonu XV əsrin birinci yarısında C.Dansteyblin rəhbərliyi ilə polifoniyaçılar məktəbi yarandı. XVI əsrin sonundan instrumental musiqi geniş yayıldı. Bəstəkarlardan U.Berd, C.Bull, O.Gibbons, C.Blou Vörcinel (kiçik klavesin) üçün musiqi, madriqal, dini məzmunlu əsərlər bəstələdilər. XVII əsrin sonunda H.Persell ilk milli opera yaratdı. [Didona və Eney, 1689]

XVIII-XIX əsrlərdə Böyük Britaniyada yaşamış əcnəbi musiqiçilərdən K.F.Hendel, I.U.Bax, Y.Haydi və başqalarının ingilis musiqi mədəniyyətinin inkişafında xidməti olmuşdur. 1728-ci ildə tamaşaya qoyulmuş “Dilənçilər operası” (mətni C.Geyin, musiqisi C.Penuşundur) xalq arasında geniş şöhrət qazanmışdır. XIX əsrin sonundan C.Perri və C.Standordun başçılığı ilə musiqidə milli intibah başlandı. Yeni ingilis məktəbinin görkəmli nümayəndələri – bəstəkarlardan E.Elqar, R.Boan Uilyams, A.Baks, A.Bliss, A.Buş və başqaları məşhurdurlar. XX əsrin görkəmli bəstəkarlarından olan B.Brittenin yaradıcılığı Böyük Britaniya musiqi mədəniyyətində xüsusi yer tutur. Bir çox müasir gənc ingilis bəstəkarlarının yaradıcılığında müxtəlif avanqardist cərəyanlara meyl güclüdür. XX əsrin 60-cı illərində xarakterik melodiyları (zənci cazı və bluzun uyarlığı əsasında) ifadə edən vokal instrumental kvartet – “Beatles” populyar idi. XX əsrin Böyük Britaniya musiqiçiləri – dirijorlardan C.Barbirolli, T.Biçem, A.S.Voult, H.Vud, R.Kempe, M.Sarcent, pianoçulardan F.Laond, C.Mur, C.Oqdon, musiqişünaslardan E.Blom, E.Nyumen və başqaları məşhurdur. Müasir Böyük Britaniyada həvəskar xorlar, nəfəs alətləri, arkestrləri geniş yayılmışdır. [6; 279]

Xalq musiqisinə isə vokal və instrumental xalq musiqi yaradıcılığı daxildir. Xalq musiqisi də folklorun digər formaları kimi insanın əmək fəaliyyəti prosesində yaranmışdır. Musiqi əsəri bir neçə nəslin yaradıcılığı nəticəsində yeni bədii boyalarla zənginləşərək təkmilləşir. Xalq musiqi yaradıcılığının müxtəlif janr və formaları var, bunlardan mahnı ən geniş yayılmış növlərindəndir. Musiqi folklorunun ən yaxşı nümunələrinin populyarlaşdırın çoxlu kollektiv mövcuddur, bədii özfəaliyyətin inkişafına hərtərəfli kömək göstərir.

Xalq rəqsi xalq musiqisi ilə sıx bağlıdır. Qədim zamanlardan rəqslər bayram şənliklərinin və mərasimlərinin ayrılmaz hissəsi olmuş, bu rəqslərdə, həmçinin ov və hərbi motivlər də öz əksini tapmışdır. Xalq rəqslərinin əksəri əmək prosesində yaranmışdır. Rəqslər məişətdə çox zaman xalq musiqi alətləri ilə müşayət olunur. Xalq rəqslərinin ifasında milli geyimlər əhəmiyyətli rol oynayır. Rəqslərin məzmunu və xarakteri hər xalqın tarixi inkişaf prosesində dəyişikliyə uğrayır. [8; 27]

İngilis xalqının musiqi mədəniyyətində aparıcı rolu caz musiqisi oynayır. Caz - musiqi sahəsində zəncilərin xalq yaradıcılıqları idi. Əsasən, Amerika ərazisində məskunlaşmış və “Black English” dialektinin daşıyıcıları olan zəncilərin yaratdığı caz musiqisi və onların işlətdiyi sözlər, nəinki Amerika, Kanada, İngiltərə mədəniyyətinə, hətta avropa mədəniyyətinə də və dilinə də siraət etmişdir. “Black English” caz musiqisi ilə xüsusi sözlər yaratmış və dilə gətirmişdir ki, bu sözlər də ingilis dilinin amerika variantının inkişafına öz təsirini göstərmişdir:

Mədəniyyət və incəsənətlə bağlı yaranan terminlərin morfoloji xüsusiyyətlərini araşdırarkən tam aydın görünür ki, bu terminlər arasında isimlər və ismi birləşmələr çoxluq təşkil edir və az miqdarda fellər və feli birləşmələrə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

swing - caz musiqisi stili, *licorice* – klarnet, *slush pump* – trombot, *gutbucket=barrelhouse* - caz musiqisinin ilk stilləri, *soul food* - zəncilərin sevimli yeməkləri, *soul brother* - zənci, *soul sister* - zənci qadın, *soul music* - zəncilərin caz və kilsə musiqilərinin sintezi, [51, s. 38]

“*war dance*” hinduların hərbi rəqsi, *piepe of peace* - sülh borusu, *medice man* – şaman, *hymn* - kilsə himni, çağırış musiqisi *hidden treasures* - gizli xəzinələr, *will-o'-the-wisps* - ruhlar məkanı, *flying canoes* - uçan konoələr, *werewolves* - canavar adamlar, *sorcerors* - cadugərlər, *encounters* - şeytan ilə işbirliyi edənlər. [65]

Fellərə nümunə olaraq bunları göstərmək olar: *blowing* - hər hansı bir musiqi alətində çalma, *fake* - improvizə etmək

Müşahidələr göstərir ki, “söz-şəkilçilər” də ingilis dilində slenqlərin və terminlərin yaranmasında müəyyən rol oynayır. Məsələn, bir vaxtlar, “söz-şəkilçi” “pot” “müəyyən xarakterlərə malik olan adam” mənasında da işlənməyə başlandı. Bununla əlaqədar olaraq bir sıra amerikanizmlər yaranır: Crackpot – dəli, Rumpot – sərxoş, Stinkpot – pis adam. “Freak” komponenti ilə sözün yaranması: Rock-freak – rok pərəstişkarı, Coffee-freak – kofexor. “Head” komponenti ilə sözün yaranması: Drug-head – narkoman, Juice-head – içki düşkünü [45, s. 61]

Bəzi amerikanizmlərdə və bəzi slenqlərdə yeni mürəkkəb sözlərin yaranması ikiləşmə ilə də olur. Məsələn: Dingy-dingy – dəli, Go-go – dəbdə olan

Məsələn, qafiyəli sözbirləşmələri ilə işlənməsinə rast gəlmək mümkündür: Chalk talk – qeyri rəsmi müzakirə, mühazirə, Cheat sheet – şparqalka

Kanada ingilisində işlənən “prairie crocus” və “beverage room” sözlərini göstərmək olar. Həmçinin “casse-croute” və “lave-auto” kanada ingiliscəsində mürəkkəb söz yaratmaya misaldır. İngilis dilçisi MakKonele görə sözlərin bu yolla yaranması Kanada variantında daha çox təsadüf olunur. [49, s. 5-36]

Mürəkkəb söz yaratmadan başqa, yeni sözləri, iki və daha çox söz kökü və şəkilçilərin birləşməsindən də yaratmaq olar. Kanada ingilisində elə sözlər var ki, onlar məhz Kanada söz köklərindən yaranmışdır. Məsələn, Kanada bioloqu göl forelini və kəkilli foreli birləşməsini yəni “speckled trout” və “lake trout” sözlərini birləşdirərək yeni termin “splake” yataı. Buna uyğun olaraq “muskellunge” və “pike” sözlərindən “muspik” termini əmələ gəlmişdir. Bu kimi misallar istifadə etdiyimiz bir çox sağlamlıq təşkilatlarının yaranmasında da istifadə olunur. Məsələn, *medicare* – *medical care*; siyasət ilə bağlı *Socred* təşkilatı və bir çox əyləncə növlərində *teleroman*, idmanda *lacrosse* geniş yayılmışdır.

Yeni sözləri söz köklərinin sonluqlarını ataraq, qısaltmalar şəklində də yaradırlar. Bu, dili asanlaşdırmaqdan ötrü belə edilir. Məsələn, Kanada variantında belə bir termin “Mountie” sözüdür ki, bu da Şimal-qərb polis bölməsinin *Mounted police* sözlərinin qısaltılmış abreviaturasıdır. “Hydro” Ontarioda yerləşən və bütün Kanada ərazisində

yayılmış nəhəng Hidro-Elektrik stansiyasının qısaldılmış adıdır. Həmçinin, başqa bu kimi qısaltmalara misal: "*cablodistribution* "cable" sözünün və fransız dilindən alınma söz olan "*cabane a sucre*" sadəcə olaraq "cabne" kimi istifadə olunur.

Lakin heç də bütün sözlər artıq dildə olan vahidlərdən yaranmır, belə ki, söz yaradıcılığında mühüm rol oynayan anomatopla, bu normaya istisnadır. Nadir hallarda kanadanizmlərdə hər hansı bir əşyanın adlandırılmasında məhz söz təqlidi söz yaratma formasından istifadə olunur. Məsələn, dağ cığırındakı kiçik şlalə Kanada variantında "rattle" adlanır və bir çox quşlar çıxardıqları səslərə uyğun olaraq adlandırılır, məsələn, "chewee". [57, s. 67-68]

Kanada variantında söz yaradıcılığında sadə sözlərin birləşməsi ilə yaranan mürəkkəb sözlər xüsusi yer tutur. Onların əksəriyyəti mürəkkəb isimlərdən ibarətdir. Onların aşağıdakı struktur tipləri vardır: 1. İsimlə ismin birləşməsi yolu ilə: hell-hole (yeraltı mağara) 2. Sifət ilə ismin birləşməsi yolu ilə - Blackjack (tünd qara tütün), bluenose, Yeni Şotlandiya sakini Amerika inqilabından əvvəl buranın sakini olmuş şəxsləri bildirir.

Yeni yaranmış terminlər arasında söz birləşmələri xüsusi yer tutur. Bunların əsas tipləri aşağıdakılardır:

1. İsimlə ismin birləşməsi yolu ilə düzələn söz birləşmələri: Cottage roll - rulet şəklində hazırlanmış vətçina; box-heater "soba" və s.

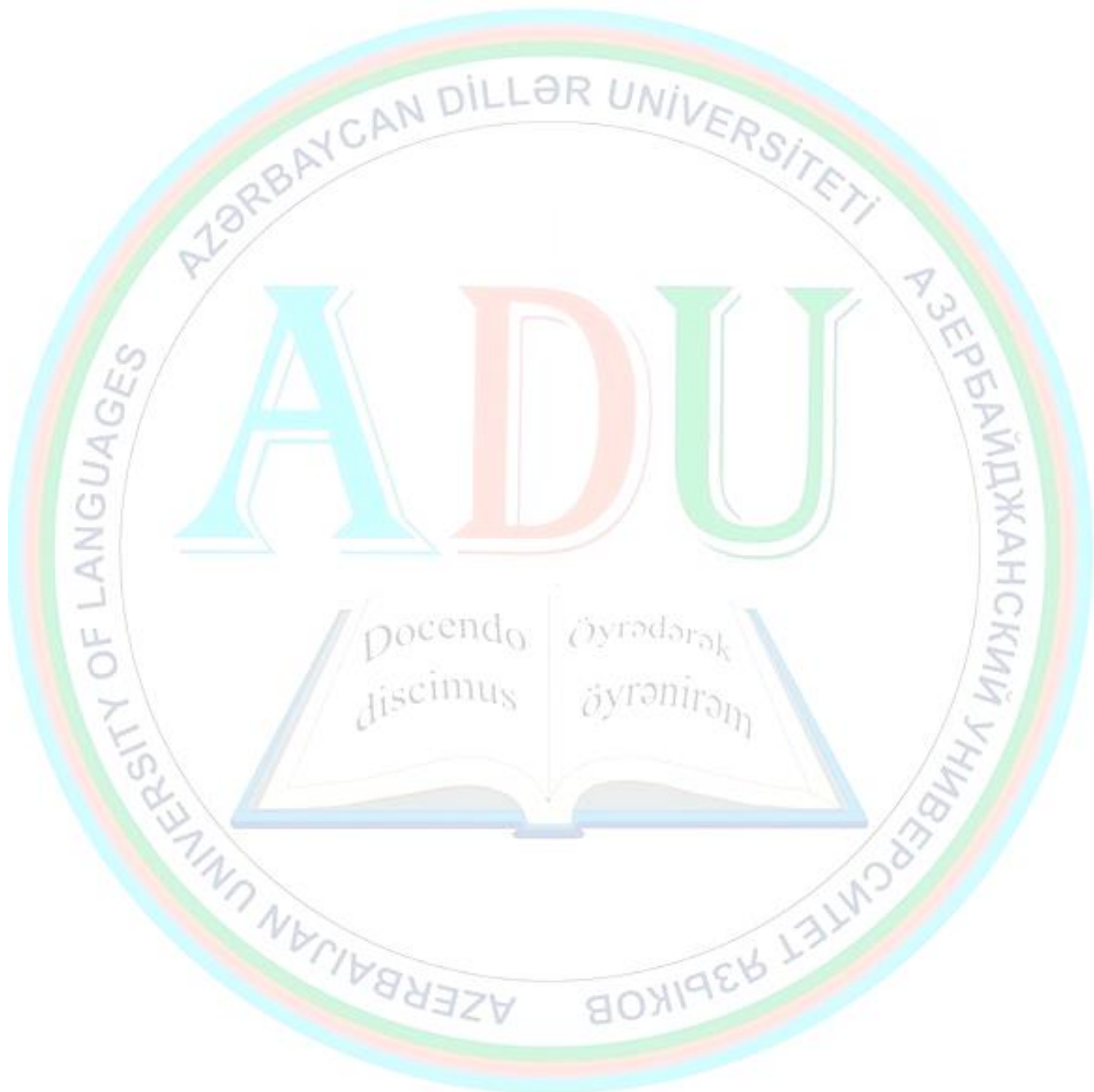
"Chesterfield" Kanada variatında divan mənasında işlənib bir çox sabit söz birləşmələrinin tərkibinə daxil olur. Chesterfield table (uzun qara stol), chesterfield suit (divan, kreslo və alçaq stoldan ibarət qarnitur) və s. [43, s. 5]

2. Sifət və isimdən ibarət olan söz birləşmələri:

Civil block – daxilində şəhər təsərrüfatına aid idarələrin də yerləşdiyi yaşayış binası.

Biz birinci fəsildə dil və mədəniyyət əlaqələrini, mədəniyyətlə bağlı yaranan və işlənən sözləri və onların morfoloji xüsusiyyətlərini araşdırdıq, növbəti fəsildə isə ingilis

dilli mədəniyyətlərin təsiri ilə yaranan terminlərin kommunikativ x susiy tl rini araŐdıracađıq.

II FƏSİL

İNGİLİSDİLLİ MƏDƏNİYYƏTLƏRİN TƏSİRİ İLƏ YARANAN TERMİNLƏRİN KOMMUNİKATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Kelt dilindən alınma terminlərin kommunikativ xüsusiyyətləri

Geniş mənada mədəniyyət, yəni onun hər iki təzahür formaları – maddi və mənəvi mədəniyyət məkan və zaman çərçivəsində insanları birləşdirərək dünyanın təkmilləşdirilməsinə doğru yönəldilir. Bu mənada mədəniyyətin ən vacib vəzifəsini insanları vahid bəşəriyyət timsalında birləşdirərək konkret ictimai funksiyaların reallaşdırılmasını təmin etmək təşkil edirdi. Tarixi inkişaf prosesində mədəniyyətin bir sıra funksiyaları formalaşmışdır: ətraf aləmə uyğunlaşma funksiyası; dərkətmə funksiyası, informativ funksiya, kommunikativ funksiya, requlyativ funksiya, insan qruplarının inteqrasiyası funksiyası, sosiallaşma funksiyası.

Bu funksiyalardan bir neçəsinin üzərində dayanaq.

Mühitə uyğunlaşma funksiyası – ən qədim funksiyalardan hesab edilərək iki mühüm şəraiti – təbii (təbiət) və sosial şəraitə uyğunlaşmanı nəzərdə tutur. Əgər ən qədim əcdadlarımız üçün heyvan dərisi, od mədəniyyətin qədim, ilkin nümunələri hesab edilirdisə, müasirlərimiz üçün bunu kosmik libaslar, məsələn, skafandr və ya dərin su üçün nəzərdə tutulan batiskado əvəz edir. Bütün bunlar son məqamda insanın təbiətə, mühitə uyğunlaşması funksiyasını yerinə yetirir. Lakin qeyd edildiyi kimi, insan təkə təbiətin deyil, həm də cəmiyyətin üzvüdür. Burada isə, mədəniyyət çərçivəsində uyğunlaşma vasitələri hazırlanır: dövlət qərar və strukturlarından başlamış müdafiə və hücum hazırlıq alətlərinin mövcudluğuna qədər – hər şey insanın mənəfi və uyğunlaşmasına aid edilir. Cəmiyyətdə uyğunlaşmanın mütləqləşdirilməsi «sosial darvinizm» doktrinasının əsasını qoymuşdur.

İnformativ funksiya – tarixi varisliyin və sosial təcrübənin ötürülməsinə xidmət edir. Bəşəriyyətin mədəniyyətdən başqa mənəvi sərvətləri ötürən və geniş yayan digər

bir sahəsi yoxdur. Mədəniyyət nə genetik, nə də bioloji yolla ötürülür. Mədəniyyət öz təbiətinə görə tarixi mahiyyət kəsb edir. Onun bu günü keçmişə əsaslanaraq gələcəyi formalaşdırır. Məhz mədəniyyətin köməkliyi ilə sosial təcrübə bir nəsildən digərinə ötürülür. Əgər söhbət ayrıca tarixi dövr və mərhələdən gedirsə onda mədəniyyət vasitəsilə informasiya hər hansı bir ölkədən digərinə, bir xalqdan başqasına çatdırılır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə mədəniyyəti bəşəriyyətin «qeyri-genetik yaddaş»ı adlandırmaq olar. İnformasiyanın məkan və zaman çərçivəsində ötürülməsi kanalı tək-cə mənəvi mədəniyyətlə deyil, həm də maddi mədəniyyətlə izah edilir.

Kommunikativ funksiya – bilavasitə informativ funksiya ilə qarşılıqlı əlaqədədir. İnsanın bütün fəaliyyət istiqamətlərini (istehsal, ideoloji, siyasi, dini və s.) söz müşayiət edir. Dilin özü mədəniyyətin məhsulu olub, insanlar arasında hərtərəfli münasibətlər yaradaraq, həm də bu və ya digər mədəniyyətin vasitəçisi rolunu oynayır. Ünsiyyət prosesi həm incəsənətin spesifik dili ilə (musiqi, rəqs, kino, teatr və s), həm də elmin dili ilə (riyazi rəmzlər, kimyəvi formullar və s.) həyata keçirilir. Əgər tarixin müxtəlif çağlarında ünsiyyət vasitəsi kimi nəsildən-nəslə, insandan-insana şifahi, qrafik formada işarə sistemləri ötürülürdüsə, müasir dövrdə yeni nəqliyyat vasitələrinin, texnika, kütləvi informasiya vasitələrinin (mətbuat, radio, televiziya, kino, audio və video yazılar, internet) inkişafı nəticəsində informasiyaların ötürülməsində yüksək irəliləyişlər əldə edilmişdir. Texniki vasitələr bir tərəfdən ünsiyyəti genişləndirirsə, digər tərəfdən onu mürəkkəbləşdirir, çətinləşdirir. Bu, ilk növbədə insanların maddi və ya mənəvi dəyərlərlə canlı ünsiyyətin qurulması şəraiti ilə izah edilir. Məsələn, muzey əşyası ilə tanış olmaq üçün tamaşaçının ekspozisiya zalına getməsi o qədər də vacib deyil. Ona tamaşaçı həm televiziya, həm də video çəkilişi ilə tamaşa edə bilər. Musiqiyə qulaq asmaq üçün konsert və ya filarmoniyaya getmək vacib deyil, ona maqnitofon və ya kasetlərdə qulaq asmaq mümkündür. Beləliklə, kommunikativ imkanların genişlənməsi mədəniyyətlərin milli xüsusiyyətlərinin kölgədə qalması və vahid ümumbəşəri sivilizasiyanın formalaşmasının təminatçısıdır.

Dilin, mədəniyyətin bir komponenti kimi öyrənilməsi insanı, yeni, milli-mədəni irslə tanış edir və ətraflı mənəvi zənginliklər aləminə aparır. Mədəni irsin öyrənilməsində dil vahidlərinin və xüsusi sahə terminlərinin kommunikativ xüsusiyyətləri mövcud ekstra-lingvistik təsirlərin öyrənilməsini zəruri edir. Qeyd etmək lazımdır ki, milli-mədəni düşüncə tərzini dildən təcrid olunmuş şəkildə mövcud ola bilməz. O, ümumbəşəri olub bir-birini tamamlayır və zənginləşdirir.

Müasir psixologiyada ünsiyyətin üç tərəfini - kommunikativ, interaktiv və perseptiv tərəflərini fərqləndirirlər. Ünsiyyətin kommunikativ tərəfi dedikdə, onun ilk növbədə informasiya mübadiləsi olması nəzərdə tutulur. Kommunikasiyanın iki tipini - verbal və qeyri-verbal kommunikasiyanı fərqləndirirlər. Ünsiyyətin interaktiv tərəfi onun qarşılıqlı təsir prosesi olmasını göstərir. Bu deməkdir ki, ünsiyyətdə olarkən insanlar yalnız bir-birillərinə məlumat ötürmür, həmçinin müxtəlif səviyyələrdə bir-birilərinə psixoloji təsir göstərmiş olurlar. Ünsiyyətin perseptiv tərəfi isə insanların ünsiyyət prosesində bir-birilərini qavraması və anlamasını nəzərdə tutur. Belə qavrayış prosesi isə sosial persepsiya adlanmaqla özünəməxsus sosial-psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir. [68]

Cəmiyyətin var olması, təşəkkülü və onun inkişafı üçün vacib olan vasitələrdən biri dildir. Dilin ünsiyyət vasitəsi olması cəmiyyətdəki əsas roludur. Dilin mühüm xüsusiyyətlərindən biri və əsası odur ki, ancaq bir tarixi dövərdə deyil, hər zaman inkişaf edir, formalaşır və zənginləşir. Xalq dilin yaradıcısıdır və bunun nəticəsidir ki, dilin taleyi xalqın taleyindən asılıdır.

Birinci fəsildə biz mədəniyyət və dil əlaqələrini araşdırarkən aydın oldu ki, ingilis mədəniyyəti sözlər, ifadələr, terminlər vasitəsilə, həmçinin musiqi, folklor, idman leksikası və s. vasitəsilə nəsil-dən-nəsilə və dildən dilə keçir.

Dilin lüğət tərkibi əsasən iki yolla zənginləşir; 1) yeni söz və ifadələrin yaradılması ilə, 2) şivə və dialektlərdən söz, ifadə götürməklə və alınma sözlərin hesabına. Məlumdur ki, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi, başlıca olaraq yeni sözlərin yaranması hesabına olur. Yeni söz və ifadə yaratmaq ingilis dilində müntəzəm davam

edən zəruri bir prosesdir. Bu proses dildə qüvvətli olduğu kimi həm də çox məhsuldardır. Xüsusilə də, hal-hazırda elm, texnika, sənaye, ədəbiyyat, mədəniyyət və s. sahələrin sürətlə inkişafı əsasında bütün müasir dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də yüzlərcə söz və ifadələr yaranmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi dilin leksik sistemi müxtəlif vasitələr hesabına formalaşır, yəni dilin həm daxili imkanları əsasında, həm başqa dillərdən keçən sözlərin vasitəsilə, həm yeni sözlərin yaranması hesabına və s. Leksik yolla sözlərin əmələ gəlməsi prosesi morfoloji və sintaktik yolla əmələ gəlmə prosesindən əsasən öz sadəliyi etibarilə fərqlənir. Ancaq bu yol sadə görünənsə də dərin araşdırmalar gərəkdirən mürəkkəb yollardan biridir. Çünki, öz tarixi və mənşəyi etibarilə bu yolla əmələ gəlmiş yüzlərcə söz və ifadələr dilin lüğət tərkibində müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmış və forma dəyişikliyi nəticəsində onların hansı yolla və nə zaman yarandıklarını müəyyən etmək çox çətinləşir. Ədəbi dil üzrə sözlərin leksik yolla əmələ gəlməsində və zənginləşməsində mühüm mənbələrdən biri onun dialektləridir. Doğrudan da dialektlər ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən tükənməz bir mənbədir. Ümumiyyətlə, məlumdur ki, hər hansı bir ədəbi dil o dilin bu və digər dialekti əsasında formalaşır. [9, s. 20]

Lüğət dilin ən sürətlə inkişaf edən hissəsidir. Hər bir dilin lüğət tərkibi o dildə danışan xalqın maddi və mənəvi səviyyəsi ilə paralel olaraq inkişaf edir və zənginləşir. Müasir dövrdə lüğət tərkibi zəngin olan dillər zəngin və qüdrətli sayılır ki, onlardan biri də müasir ingilis ədəbi dilidir. İngilis dilinin leksik sistemində keltlərin, romanların, anqlo-saksonların, normandların, fransızların təsiri ilə yol açan söz və ifadələrə çox rast gəlmək mümkündür. Alınma sözlərin əsas mənbəyini fransız dili, Kanadanın yerli əhalisi olan hinduların və eskimosların dilləri, eləcə də qayeol, rus və başqa dillər təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin Kanada variantının zənginləşməsində ingilis mənşəli sözlər də məhsuldar şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu yalnız dialektlərə deyil, ədəbi dilə də aiddir.

Ədəbi dilə daxil olmuş fransız sözlərin çoxu e (ee) şəkilçiləri ilə bitir: brule (yanmış meşə), samagite (ət və ya balıq bulyon və ya sup) “euse” şəkilçisi ilə bitən sözlərə missal: fameuse (payızın sonunda yetişən alma növü) 2 cür tələffüz olunur. [fəmu:z] [fəmə:z]

Alınma sözlərin əksəriyyəti fransız, hindu və eskimov tayfalarının adət və ənənələrini, məişətini, təbiətini, botanikasını və heyvanat aləmini əks etdirir. Lüğət tərkibindəki mövcud digər fərqlər isə yeni məhfumları, (lingvokulturoloji amillər xüsusilə də flora və faunada rast gəlinən növləri) bildirmək üçün adların yerli xalqların dillərindən götürülməsi ilə bağlıdır. Bu sözlər amerika mədəniyyəti, yerli xalqın həyat tərzini və şəraiti ilə bağlı məhfumları ifadə edən realilərdir. Geniş istifadə edilən bu kimi sözlər artıq ingilis dilinin ədəbi dilinə daxil olmuşdur. Məsələn, canoe – yüngül qayıq, hurricane – tufan, squash – meyvə şirəsi, cacao – kakao, avocado – avokado (meyvə), moccasin – moccasın (ayaqqabı), cannibala – aadam yeyən, chocolate – şokolad, hammock – qamak (asma tor çarpayı), maize – qarğıdalı, moos – sığın, etc.

Tarix boyu ingilislərin üzləşdiyi bir sıra işğallar onların həm dilinin, həm də mədəniyyətinin inkişafına əsaslı dəyişiklik göstərmişdir. Böyük Britaniyanı ilk işğal edənlər keltlər olmuşlar. Bu baxımdan da, hələ lap qədim dövrlərdən kelt tayfalarının Böyük Britaniyada məskunlaşması ingilis xalqının tarixində, dilində, mədəniyyətində, memarlığında, yaşayış tərzində öz izlərini qoydu.

Kelt sözü yunan mənşəli olub, *keltai* yəni barbarlar mənasında işlənir. Keltlər dəmir dövründə demək olar ki, bütün avropada yaşayıblar. Yuli Sezardan da hələ yüz illər öncə onlar Avropanın mərkəzi və qərbi hissələrini, xüsusilə də, indi Avstriya, İsveçrə, İspaniya və cənubi Fransa olan əraziləri tutublar. E.ə.750-12 illərə qədər keltlər bütün mərkəzi və şimali Avropada ən güclü və vahid dildə danışan millət idi.

Kelt mədəniyyəti hal-hazırda hər bir aspekti ilə multikultural dövrdə və dünyada nəzərə çarpır. Hal-hazırda mərkəzi, qərbi, şimali-qərbi avropada yaşayan hər bir ailənin müəyyən mənada qədim kelt tayfaları ilə əlaqəsi vardır. Kelt mədəniyyəti çox qədimdir, 2700 il əvvələ aid olsa da, müasir dövrdə kelt incəsənəti, kelt musiqisi, kelt yazısı və kelt

ruhu vasitəsilə hələ də yaşayır. Ona görə ki, keltlərin sivilizasiyası əsrlər boyu davam edib. Bu qırılmaz ənənəyə özünü Şimali Avropanın, yəni Uels və İrlandiya dillərinin qədim ədəbiyyatında da əks etdirir. Qədim Uels və İrland yazısı və üslubu qədim kelt poetikasını qoruyub saxlamışdır. Keltlər ingilis mədəniyyətinə yeni formada yaşayış daxmaları, əkinçilik tərzi, evdarlıq, geyim mədəniyyəti, din və xüsusilə də vahid dil gətirməklə bərabər, yüksək şövqlü döyüş əzmi də gətirdilər. Tarixçilər bildirir ki, keltlər çox disiplinli və məğrur döyüşçülər olub, düzgün iş bölgüsü aparmağı da bacarıblar.

Keltlər yun paltarlarını təbii meyvələrdən alınmış rənglərlə boyayaraq açıq-əlvan rənglərdə geyməyə üstünlük vermişlər. Qədim kelt sözü olan *bracae* - tunikanın altından geyinmək üçün şalvar idi və tunikanı da xüsusilə, kişilər geyinirdi. Onlar həm də ləl-cəvahirat əşyaları da taxmağı və hazırlamağı xoşlayırdılar, bürüncdən, gümüşdən, metaldan, koralıdan, qızıldan və s. cəvahirat əşyaları düzəldirdilər.

Druidlər-kelt keşişləri idi, onlar bu dünya və axirət dünyası arasında körpü rolunu oynayırdılar. Keltlər çoxallahlılığa inanırdılar, Onların 400-dən çox Allahları var idi. Məsələn:

Sucellos – şimşək çaxdırmaq üçün əlində çəkici olan səma Allahı idi,

Nodens – buludu və yağışı yaradan Allah idi,

Bir çox Allahların isə adları yox idi, onlar çaylarda, göllərdə, dağlarda, dərələrdə yaşayırdılar.

Kelt dilində ayların adları da fərqli idi:

Imbolc – fevral

Beltain – may

Lughnasa – avqust

Samhain – noyabr

Həmin dövrdə yazılı kelt dili mövcud olsa da, əsasən, yazı dili xristianlıq dövründə inkişaf etmişdir. Buna qədər keltlər öz mədəniyyətlərini nəsildən-nəslə şifahi xalq yaradıcılığının, folklorun, poetikanın dili ilə ötürmüşlər. Hal-hazırda dövrümüzdə gəlib çatan mədəniyyət nümunələri keltlər üçün çox əhəmiyyətli idi, nağıllar, şeirlər

vasitəsilə ağızdan-ağıza keçmiş və sonralardan qələmə alınmışdır. Lakin qədim kelt dili hal-hazırki ingilis dilində çox fərqlənir, bəzi sözlər artıq formasını dəyişiblər. Məsələn:

Athair – a father – ata

Mathair – a mother – ana

Deartair – a brother – qardaş

Deirfiur – a sister – bacı

Bean cheile – a wife – arvad (həyat yoldaşı)

Fear ceile – a husband – ər

Bəzi qədim kelt sözləri vardır ki, onlar dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır və öz mənalarını da bugünə qədər qoruya bilmişdir. Belə sözlərin bəziləri də druidlərin inancları ilə bağlı olan sözlərdir. Aşağıdakı qədim kelt mənşəli sözləri nəzərdən keçirək:

To curse – lənətləmək

Cromlech – kromlex (druidlərin tikililələri)

Coronach – qədim Şotland dəfn ağları

Bundan başqa, müharibə ilə bağlı bəzi söz və ifadələr vardır ki, hələ də ingilis dilində işlənir:

Javelin – dart oyunu

Pibroch – hərbi mahnı

Əlavə olaraq, heyvanlara verilən adlarla da bağlı bəzi maraqlı nümunələri qeyd etmək olar:

Hog- donuz

Tory – “konservativ partiyanın üzvü”, “quldur”

Clan – tayfa, qəbilə

Whisky – viski

Gördüyümüz ki, kelt dilindən ingilis dilinin lüğət fonduna keçən sözlər çoxluq təşkil edir.

2.2. *Skandinav dillərindən alınmalar və onların dil sistemində rolu*

Biz kelt tayfalarının Böyük Britaniyada məskunlaşmasından, ingilis dili və mədəniyyətinə təsirindən bəhs etdik, indi isə ingilis dilinin lüğət tərkibində önəmli yer tutan skandinav mənşəli sözləri və onların dil sistemindəki rolunu araşdıracağıq.

Ümumiyyətlə, inkişafına görə ingilis dili üç dövr keçmişdir: 1) qədim dövr; 2) orta dövr; 3) yeni dövr. Qədim dövr V–XI əsrləri, daha doğrusu 450–1066-cı illəri əhatə edir. Həmin dövrə uyğun gələn ingilis dilinə qədim ingilis dili deyilir. Qədim ingilis dili anqlosaks istilası zamanı təşəkkül tapmışdır. Şimali german tayfalarının (anql, saks, yut və frizlər) Britaniyanı istila etməsi anqlosaks istilası adlanır. Keltlərin məskunlaşdığı Britaniya ərazisini romalıların tərk etməsindən sonra şimali german tayfalarının oraya soxulması yerli əhalinin nikah əlaqələrinə güclü təsir bağışlamışdır. Həmin tayfaların yerli keltlərlə qaynayıb-qarışması nəticəsində qədim ingilis dili təşəkkül tapmışdır. V əsrin ortalarından VI əsrin axırlarına qədər davam edən anqlosaks istilası britlərin əksəriyyətinin qırılması, sağ qalanlarının isə Uelsə, Şotlandiyaya və qitəyə (indiki Bretan torpaqlarına) sıxışdırılması ilə nəticələndi. VI əsrin axırlarında german tayfaları artıq Britaniyanın böyük hissəsini tutmuşdur [1, səh. 331, sol sütun]. İngilis dilinin əlifbası VII əsrdən etibarən latın qrafikası əsasında qurulmuşdur. Qədim ingilis dilinin ilk yazılı abidələri (kitabələr, “Boevulf” poeması və başqaları) VII–VIII əsrlərə aiddir. 1016-cı ildə İngiltərənin Danimarkaya tabe etdirilməsi ölkədə skandinav məskənlərinin salınmasına zəmin yaratdı. İngilis və qohum skandinav dillərinin qarşılıqlı təsiri müasir ingilis dilinin təkcə leksika və fonetikasındadır deyil, eləcə də qrammatikasındadır əksini tapmışdır [7, s. 456].

Orta dövr XII–XV əsrləri əhatə edən, daha dəqiq desək 1066-cı ildən 1500-ci ilə qədər olan dövrdür. Buna müvafiq gələn ingilis dilinə orta ingilis dili deyilir. 1066-cı ildə İngiltərənin normanlar tərəfindən işğalı ilə əlaqədar olaraq ölkədə ikidillilik yaranmışdır. Xalq dili kimi ingilis dilindən, dövlət dili kimi fransız dilindən istifadə edilirdi. Bunun nəticəsində ingilis dili leksikasına çoxlu fransız sözü keçmiş oldu. Orta

İngilis dili qədim İngilis dilinin səs sistemindən kəskin fərqlənən bir sıra dəyişikliklərlə səciyyələnirdi. Orta əsrlərin əvvəllərində İngilis dilində əlavə hərflər də istifadə edilmiş, lakin sonradan onlar sıradan çıxmışdır. 1476-cı ildə İngiltərədə kitab çapının artıq XV əsrin sonundakı orfoepiyanı əks etdirməyən bəzi ənənəvi yazı formalarını qoruyub saxlaması müasir İngilis dili üçün də səciyyəvi olan yazı və tələffüz fərqlərinin yaranmasına səbəb oldu. Vahid İngilis xalqının təşəkkülü prosesində London dialektinə əsaslanan ümumxalq dili formalaşdı [7, s. 458]

1500-cü ildən indiyə qədər olan dövr yeni dövr, müvafiq İngilis dili isə yeni İngilis dili adlanır. Yeni İngilis dili məhz XVI– XVII əsrlərdə təşəkkül tapdı. İngilis dilində elmi və fəlsəfi əsərlərin yazılması terminologiyanın inkişafına təkan verdi. İngilis dilinin lüğət tərkibi latın, Yunan, İtalyan, İspan və Fransız dillərindən keçmə sözlərlə zənginləşdi. [69]

Britaniya növbəti dəfə Şimal tayfaları olan vikinqlər tərəfindən işğal olunur. Norveç, Danimarka və digər Şimal ölkələrindən gələn vikinqlər qul bazarlarını və ticarət yollarını genişləndirmək istəyirdi. Beləliklə, bəzi müvəqqəti bazarlar sonradan daimi yaşayış yerlərinə çevrilmişdir. Bu məskənlərin bəziləri də Britaniyada yerləşirdi. Vikinqlərdən alınma sözlər bu gün də İngilis dilində mövcuddur. Məsələn, “crawl” (sürünmək), “take” (götürmək), “lift” (qaldırmaq), “leg” (ayaq), “egg” (yumurta), “sky” (səma), və s. sözlər Şimal xalqlarından alınmadır.

Skandinaviya Avropanın Şimalında mərkəzi Skandinaviya yarımadası olan tarixi-mədəni regiondur. Bir qayda olaraq İsveç, Norveç və Danimarka Skandinaviya sayılır. Bunda başqa Skandinaviyaya çox vaxt İslandiyanı və Finlandiyanı, eləcə də Farer adalarını əlavə etməklə, bu termini Şimali Avropa anlayışı ilə yaxınlaşdırırlar.

Dilləri rəsmi olaraq birlikdə Şimali German dilləri qrupuna daxil olsa da öz ölkələrində bu 3 əsas qitə ölkələrinin dili birlikdə skandinaviya dilləri olaraq qeyd olunur. Faroe və İslandiya dili təcrid olunmuş skandinaviya dilləri olaraq qeyd olunur. Ancaq, tarixi dilçilik əsaslarına görə Şimali German dilləri 2 yerə ayrılır. Qərbi (Norveç dili, Faroe dili və İslandiya dili) və Şərqi (Danimarka və İsveç dili) skandinav dilləri. Bir-

birilərinə çox bənzəsələr də arada fərqlilik heç də az deyil. Faktı yaddan çıxartmaq da lazım deyil ki, hamısının özlərinə xas çoxlu dialektləri də var, ancaq bu ailə arasında ən qədim dil olan və digər ikisini daha tez qavrayanlar ana dili Danimarka dili olanlar olur, ancaq içlərində daha böyük kütlə tərəfindən danışılan əhali sayına görə İsveç dilidir. Bu 3 dil arasındakı ən oxşar cəhət odur ki, əksər dildən fərqli olaraq danışanda bizim kimi nəfəs verərək yox, daha çox nəfəs alaraq danışirlar. Misal üçün bizdə razılıq əlaməti olaraq baş sallayıb “bəli” deyirik, amma isveç dilində, Danimarka dilində “fşüp” tipli bir səs razılıq əlaməti, Norveç dilin də isə dərinədən nəfəs alanda çıxan səs razılıq əlaməti sayılır.

İngilis dilində skandinav mənşəli sözlərin nümunələrini əsasən iki istiqamətdə tapmaq mümkündür: toponimlər - yer adlarında və adi, gündəlik həyatda işlənən sözlərdə. Ən çox nəzərə çarpan skandinav mənşəli 600-dən çox şəhər adları var ki, onların da fərqliliyi bundan ibarətdir ki, bu sözlər – *by* şəkilçisi ilə bitirlər. Ümumiyyətlə, demək olar ki, bu şəhərlər *Danelaw* ərazisində çoxluq təşkil edirlər. Məsələn:

Whitby – ağ qayalıqlar üzərində yerləşən şəhərdir.

Grimsby – kiçik liman şəhəri hesab olunur.

Tenby – bu şəhər də danların şəhəri hesab olunur

Baxmayaraq ki, Uels tam olaraq vikinqlər tərəfindən zəbt olunmamışdır, onlar şimali və qərbi Uelsin bəzi hissələrində məskunlaşaraq Uels kralı ilə mübarizə aparırdılar.

Qover yarımadasında vikinqlər inanırdılar ki, adada yatmış əjdaha yaşayır. *Worm* – skandinav sözü olub əjdaha deməkdir.

Əvvəlcə də qeyd etdiyimiz kimi, İngilis dil sistemində yer adlarından başqa, skandinav mənşəli adi sözlər də işlənir:

By-law – a law specific to a particular town – xüsusi şəhərə xas qanun

Beck – a stream – axın

Fell – a hill – təpə

Firth or Fjord – an inlet of the sea – buxta

Force – a waterfall – şəlalə

Garth – a yard or enclosure – həyəət və ya artırması

Holm – an island in a river – çayda ada

Kirk – a church – kilsə

Oe – an island –ada

Thorpe – a village – kənd

Thwaite – a forest clearing – meşə təmizləmə

Vik or Wick – a station for ships – gəmilər üçün dayanacaq

Nəinki ingilis dilinin leksik sistemində, o cümlədən də, qrammatikasında da skandinav elementlərinə rast gəlmək mümkündür. Skandinavların ingilis dilinə verdiyi ən lazımlı və ən çox işlənən söz “are” sözüdür. Anqlo-sakson ingiliscəsində bu sözün əvəzinə “*beoth*” or “*sinden*” işlədilirdi. Bundan başqa, ingilislərə məsdərin qarşısındakı “*to*” ədatının işlədilməsi vərdişini də skandinavlar gətirmiş hesab olunur.

İngilis dilində işlənən başqa skandinav mənşəli sözlərə nümunə olaraq, aşağıdakıları göstərmək olar:

Tarn (a small mountain lake), kid, weak and ugly, irk, blunt, scold, daze, bole (of a tree), cake, call, clumsy, curl, busk (to dress), dirt, droop, fellow, flit, dairy, cut, hustings, ill, loft, odd, plough, root, bound (on a journey), clog, sky, kindle, etc.

Qədim norveç dilindən ingilis dilinə daxil olan və dilin aktiv lüğət fondunda müasir dövrdə də işlənən sözlərə nümunə olaraq, bunları göstərmək olar: scarf, haggle slaughter, mire, axle, thrall, dregs, skin, window (meaning wind-eye), skill, gosling, troll, hack, scrape, husband, knife, whirl, knot, litmus, scare, mistake, whisk, oaf, ransack, scathe, lad, sleuth, blunder, take, reindeer, saga, work.

İşğaldan sonar skandinavlar ingilislərlə birlikdə yaşadıkları üçün artıq onların sözləri də, dilləri də, mədəniyyətləri də bir-birinə təsir edir və bu baxımdan da, artıq yaranan bəzi fərqlərə diqqət göstərməməyə və daha rahat variantı üstün tutmağa çalışırlar. Məsələn, skandinavlara qədər ingilislər rus dilində olduğu kimi sifətləri

isimlərin cins və say kateqoriyalarına uyğunlaşdırırdılar. “black” sifətinin qadın və ya kişi, təkdə və ya cəmdə olmasından asılı olmayaraq, sözün sonunda heç bir dəyişiklik etmədən, şəkilçi qəbul etmədən “cat” sözünün qarşısında işlənməsi skandinav dilinin ingilis dilinə olan ən önəmli təsiridir.

Sırf Norveç dilindən ingilis dilinə keçən sözlərə nümunə olaraq, aşağıdakıları göstərmək olar:

Aquavit - a kind of spirit distilled from potatoes – kartofdan çıxan ruh

Floe - as in ice floe – buz lüləsi

Kraken - sea monster – dəniz canavarı

krill - small shrimp-like animals – kiçik krevetka

İsveç dilindən ingilis dilinə daxil olan sözlərə nümunə olaraq, aşağıdakıları göstərmək olar:

Angstrom -scientific measurement, from Anders Angstrom – Anders Angstromdan elmi ölçü vahidi

Gravlax - preserved salmon – originally “grave salmon” as it was preserved underground – qızılbalıq saxlamaq üçün yer

Smorgasbord - sandwich table – sandviç süfrəsi

Tungsten - meaning hard stone – sərt daş

Ombudsman – public advocate – ictimai xadim, vəkil [70]

Bundan sonra 1066-cı ildə baş verən norman işğalı İngiltərə tarixində önəmli yer tutur. Adadakı bütün idarəetmə sinifləri tamamilə silinir və yerinə fransızca danışan xarici bir monarx və aristokratlar gəlir. İngiltərə mədəniyyəti və dili bu yeni dövərdə yeni dəyişikliklərə məruz qalır. İngiltərənin fransız əsilli kralların idarəsinə düşməsi ölkənin Avropa qitəsi ilə əlaqələrini gücləndirmiş, Skandinav ölkələrinin təsirini azaltmışdır. Bundan əlavə, ingilis dili və onun variantlarına bir çox fransız sözləri daxil olmağa başlamışdır.

2.3. Mədəniyyətlərin inteqrasiyası nəticəsində yaranan yeni terminlərin variativlik xüsusiyyətləri.

XX əsr dilçiliyində nəzəri və praktiki biliklər artdıqca, arqumentləşdirilmiş şəkildə belə bir fikir söylənilirdi ki, bir funksional sistem kimi dil bütün bəndlərində mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq dil vahidlərinin variativliyinin yüksək dərəcəsi ilə fərqlənir. Məhz belə bir üzvi xassə kimi dilin variativlik qabiliyyəti onu çevik və rəvan edir. Bununla belə XX əsr dilçiliyinin malik olduğu variativliyi öyrənmə təcrübəsi onu da iddia etməyə əsas verir ki, dil vahidlərinin variativliyi təkcə dilin mühüm xassəsi deyildir, həm də onun şəklini dəyişmə prosesini aramsız öyrənən mənbələrdən biridir.

Variativlik - dilin qeyri-sabitliyinin, onun sinxroniyada daxili dinamikasının təzahürü, diaxroniyada isə onun tarixi baxımdan şəklini dəyişməsinin stimuludur. Dil dəyişikliklərinə gətirib çıxaran tendensiyalar barədə dilçilikdə çoxlu sayda fikirlər vardır. Onlara sosial və psixoloji amilləri, teleologiyanı, danışanın sərbəstliyini aid etmək olar. Lakin bütün bu tendensiyalar nəzəriyyədə dəyişiklik amillərinin cəmi kimi təşkil olunmamışdır. Variasiya nəticəsi kimi anlaşılan dəyişiklik bir sıra dilçilərin rəyinə görə güclü nəzəri dayağa malik olmaq şansına malikdir [34, s.132].

Son zamanlar dilin variativliyi və şəklini dəyişməsi kimi məsələlər get-gedə daha çox qaldırılmaqdadır. Ancaq bu problem xeyli mürəkkəbdir və variativliyin dillərin tarixən şəkildəyişməsi prosesindəki yeri ilk baxışdan yetərinə aydın deyildir. Bir tərəfdən, tarixi dəyişikliklər, mədəniyyətin inteqrasiyası variativliyin mühüm mənbələrindən biri, digər tərəfdən, variant formaları və strukturlarının meydana çıxması bir çox hallarda bir qisim elementlərin başqaları ilə əvəzlənməsi nəticəsində baş verən tarixi dəyişilmələrin vacib mərhəbəsidir. Bununla belə variativlik heç də dil sisteminin dəyişilmələrinə aparıb çıxarmır; forma və konstruksiyaların paralelizmi, habelə leksemlərin variativliyi və sinonimliyi tarixi dəyişikliklərlə yanaşı onun dinamikasını da təmin etməklə dildə saxlanıla bilirlər [31, s.18].

Dil sisteminin bütün səviyyələrdə danışıq aktında reallaşması, bir sıra dildaxili və dilxarici amillərin təsirinə məruz qalması, yəni konkret dil vahidlərinin müxtəlif dəyişikliklər və çalarlar əldə etməsi, dilin funksional baxımdan fundamental xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilməlidir [28, s.3].

Variativlik həmçinin tarixi normallaşma proseslərinə həsr olunmuş işlərdə də əsas problemdir [39, səh.156].

Dil strukturlarının variativliyi vasitəsilə həyata keçirilən dilin tarixi inkişafının amili kimi variativliyin bilavasitə dil dəyişilmələri nəzəriyyəsinə daxil edilməsi ideyası geniş yayılmışdır. Variantların olması onların qarşılıqlı təsirini, funksional bölünməsinə və sistemlə qarşılıqlı münasibətlərini qabaqcadan müəyyən edir. Dil sistemini başqa vəziyyətə salan gələcək “dəyişikliklər” məhz bu proseslərdə mövcuddur [42, səh.37].

Müasir dilçilikdə dilin variasiyasının və dəyişilmənin qarşılıqlı münasibətlərinin daha radikal bir yozumu da təqdim olunmuşdur, ona görə də variativliyə aparıcı rol ayrılır, bununla da variativlik nəzəriyyəsi, çağdaş dilçilikdə hazırda olduğu durumda dil dəyişmələrinin ümumi nəzəriyyəsində bütünləşmiş olur. Başqa sözlə desək, çeşidlilik “məhz elə dil dəyişikliklərinin baş verməsinə rəvac verən dil ehtiyatı (rezervi)” kimi başa düşülür. “Bu halda dilin inkişaf prosesləri əsas etibarilə selektiv proseslər kimi başa düşülür” [31, s.15- 16].

Dilin dinamik xassələrinin təzahürü olaraq, variasiya əksər hallarda dilin tarixi mövcudluğunun hər bir anında, müxtəlif xronoloji mənsubiyyətli, yəni dildə əvvəllər olmuş və yaxud, əksinə, hələ təzə-təzə dilin mövcud sistemə yol tapıb daxil olan yeniliklərin birgə mövcudluğunun nəticəsidir [42, səh.1].

Hərçənd, innovasiyaların və deməli, dildəki variasiyaların mənbələri müxtəlifdir. Onların sırasına aşağıdakılar aid edilə bilər: dil sisteminin paralel struktur imkanlarından istifadə; bəzi dil fərqlərinin ayrı-ayrı sözlər və konstruksiyalarda neytrallaşması, (bu, həm sinxroniya, həm də diaxroniya da müşahidə olunur); dil sistemini təşkil edən elementlərin fərqli zamanlara aidliyi; dilin ayrı-ayrı lokal dəyişilmələrinin qarşılıqlı təsiri ilə bağlı fərqli zamanlılığı (bu, onların mövcudluğunun

müxtəlif formalarına da aiddir); dilin başqa dillərin interferensiya proseslərinə gətirib çıxaran təsirləri. Qeyd edək ki, variativliyin mümkün mənbələri sırasında dilin işlədilməsi zamanı fərdi komponentin də adı çəkilir [17, səh.45]. Lakin verilmiş halda nəyin birinci, nəyin ikinci olduğunu tam müəyyənləklə demək xüsusilə çətindir: fərdi variasiya üçün zəmin çox vaxt dil sistemlərinin dəyişilməyə nə qədər açıq olması ilə bağlıdır. Danışan üçün kommunikasiyanın yeni tələbatlarına daha uyğun olanın digər variantlar arasından seçilməsi imkanı, dil vahidlərinin bir-biri ilə variativlik münasibəti ilə əlaqəli şəkildə müəyyən edilməsi üçün mühüm şərtlərdən biri hesab edilir. Bununla da yeniliklər dilin artıq mövcud olan elementləri ilə ümumi bir variasiya sahəsi əmələ gətirərək, dilin işlənmə prosesində onlarla qarşılıqlı əvəz oluna biləcək münasibətlərə gətirib çıxarır ki, bu da dil materialının istifadəsinin müxtəlif-ərazi, sosial və janr-stilistik amillərindən asılıdır [31, s.56].

Dil dəyişilmələri nəzəriyyəsini variativlik nəzəriyyəsi ilə bilavasitə əlaqələndirməyə çalışaraq dilçilər perspektivli, amma çətin bir yola qədəm qoymuş olurlar, çünki bu iki nəzəriyyə hələ də tam bitkin bir şəkildə formalaşmamışdır və onların birləşdirilməsi mürəkkəb problemlər doğurur. Qeyd edək ki, bu zaman irəli sürülən problemlərin çoxu apriordurlar (təcrübədən keçirilməyib) və daha aydın əsaslandırmaya ehtiyac duyurlar. Dilin özü kimi onun dəyişilməsi prosesləri də o qədər rəngarəngdir ki, çətin ki, onlar hansısa bir yeganə modeldə təqdim oluna bilsin (Yartseva). Buna görə dilçilər dil dəyişiklikləri problemlərinə fərdi yanaşırlar. Belə ki, U.Labov üçün dilin dəyişilməsi ilk növbədə innovasiya proseslərinin ümumiləşdirilməsindən və mövcud variantlar sırasından seçim etmədən ibarətdir. E.Koseriunun nəzəriyyəsində vacib olan yeniliklərin ortaya çıxmasından daha çox onların müəyyən bir çərçivədə dil sisteminə daxil edilməsidir. zaman, onun fikrincə, dil dəyişilmələrinin başlanğıc stimulu kimi variativliyi doğuran kommunikativ tələbat çıxış edir. Buna görə innovasiyalar nəzəriyyəsi, onun fikrincə, hər şeydən öncə variantların meydana çıxma tarixlərini araşdırmalıdır. Hərçənd, bu nəzəriyyənin bəzi zəif məqamlarını K. Mattayer qeyd edərək yazır ki, variativliyin dilə struktur-funksional

yanaşma ilə necə bir qarşılıqlı münasibətdə olması; söhbətin interferensiya proseslərindənmi, yoxsa variantların birgə mövcud olduğu və öz aralarındakı münasibətlərdə tədricən dəyişildikləri hansısa bir sistemdənmi getdiyi suallarına cavab tapmağa çalışır [58, s.142].

Xarakterlərinə görə bu qədər müxtəlif olan dəyişilmə tiplərinin öz aralarında hansı münasibətdə olduqlarının və variativliyin dəyişilməyə necə keçməsinə də müəyyən etmək önəmlidir; axı zahiri dəyişikliklər (dialekt qarışması, leksemlərin əvəzlənməsi və s.) kommunikativ sferaya aiddirlər, yeni dil sisteminin özünün təyin etdiyi daxili dəyişikliklərdən fərqli olaraq onlar başqa qanunlara tabedirlər. Belə görünür ki, bu və digər suallara dil proseslərinin çox böyük mürəkkəbliyi üzündən hələ cavab tapmaq çətinidir və yalnız real və müxtəlif dil materiallarının məqsədyönlü və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış araşdırmaları, fikrimizcə, həm variativlik, həm də dil dəyişiklikləri nəzəriyyəsinə bir sıra aprior (təcrübəyə qədərki) mühakimələri təsdiqləyə bilər [31, səh.48].

Baxmayaraq ki, həm terminin özü, həm onunla bağlı anlayışlar dəqiqləşdirilməlidir, lakin, K.Mattayerin mülahizəsinə görə, müxtəlif dillərin konkret tarixinin öyrənilməsi zamanı variativlik nəzəriyyəsi və dil dəyişiklikləri nəzəriyyəsinin səmərəli şəkildə birləşməsinin əsas açarı praqmatika sahəsindədir. Lakin müxtəlif dil materialı üzərində ayrı-ayrı müşahidələr variativlik xüsusiyyətinin hansı istiqamətlərdə dəyişdiyini göstərmişdir: variativlərin müəyyən hissəsi dilin tarixi təkamülü prosesində konnotativ əlamətlər üzrə təkrar differensiasiyaları saxlayır, digərlərində isə bu differensiasiyalar itir. Həmçinin differensiasiyaedici əlamətlərin tarixi “dəyişikliyi” (ərazi-sosial, sosial-stilistik və s.) mümkündür. Dəyişikliklər həm variasiya tiplərində (təkcə konkret variantlar tərkibində deyil), variasiya diapazonunda, variant sıralarının xarakterində və onların ölçüsündə və nəhayət variant sırasının “başqa sistem” elementləri üçün keçiciliyində baş verə bilər. Belə ki, dil vahidləri variantlarının (leksik, sintaktik, frazeoloji və s.) toplusu variativ sıra əmələ gətirirlər, onun üzvləri bir-birini əvəzləyə və semantik baxımdan isə tamamlaya bilərlər. D.Yunusov haqlı olaraq belə

hesab edir ki, dil vahidlərinin variativliyinə obyektiv kateqoriya kimi baxmaq olar, çünki variativlik dil strukturunun bütün səviyyələrinə xasdır [28, səh.4]. Lakin bir qisim sahələrdə variantların sayının azalması (orfoqrafik, morfoloji), variativlərin bəzi tiplərinin digərləri ilə əvəz olunması və izofunksional dil vasitələrinin ümumi fondunun artması ilə müşayət olunur ki, bu da xüsusən sintaksis və leksika üçün xarakterikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində feli frazeoloji vahidlərdə də variativlik hadisəsi müşahidə olunur. Məsələn:

to be quite appropriate - to be dead right, to the point - suitable - timely - well-timed – apt, to hit the right nail on the head - to hit smth. on the nail - to hit the bird in the eye, yerinə düşmək – “tam vaxtında, məqamında” mənasında;

to hit the mark - to strike between wind and water, to put one’s finger on it - too close for comfort, “bir kəsin istədiyinə, kef-əhvalına, zövqünə uyğun olmaq” mənasında;

to suit someone’s taste - to be to someone’s liking, to prove useful - to turn up just at the right moment - to strike the right tone, to go belly up - to kick the bucket - to turn up one’s toes - to push up the daisies - to take the big jump, dünyasını dəyişmək “ölmək” mənasında;

to fight windmills - to tilt at windmills, yel dəyirmanı ilə vuruşmaq “nəticəsiz vuruşmaq” mənasında;

to cast the numbers - to cast up results, yekun vurmaq “yekunlaşdırmaq” mənasında;

to harp on one string - to harp on the same string; to hammer away at smth. - to sing the same song; yeknəsəq danışmaq aparmaq “cansıxıcı söhbət etmək” mənasında;

to treat someone roughly – to handle someone roughly, yekəbaşlıq eləmək “özünü kobud aparmaq, ədəbsizlik etmək” mənasında;

to cock one’s nose - to turn up one’s nose, yekə yerdən danışmaq “lovğalanmaq, özünü öymək, təkəbbürlənmək” mənasında;

to bear one’s age well - to carry one’s age well, yaşından cavan görünmək “cavan görünən insan haqqında” mənasında;

to shake like an aspen leaf - to tremble like an aspen leaf, yarpaq kimi əsmək “bir kəsdən və ya bir şeydən bərk qorxmaq” mənasında;

to become someone to do smth. - to benefit someone to do smth., düz olmaq “uyğun gəlmək” mənasında;

to give someone some bull about smth. - to give someone some bullshit about smth., to draw the wool over someone’s eyes - to pull the wool over someone’s eyes, yalan-palan demək “nağıl danışmaq” mənasında;

to beat the hell out of someone - to knock the hell out of someone, to have the best of it - to get the best of it, qələbə çalmaq “qalib gəlmək” mənasında;

to do the trick – to grain ground, Amer. go to town – go down a bomb!, yaxşı olmaq “uğur gətirmək” mənasında [24, s. 106]

Bundan əlavə, ingilis dilinin variantlarında variativlik özünü göstərir:

[32; 1-24]

Kanada variantı	Amerika variantı	Tərcüməsi
asphalt road	blacktop	şosse yolu
blinds	shades	jalüzi
elastic band	rubber band	elastik bağ
feather	(corn) silk	lələk
sheaf	bundle	bağlama
tap	fancet	qaldırıcı kran
tea party	coffee party	çay qonaqlığı
veranda	porch	dəhliz

Kanada ingiliscəsində bir çox incəliklər var ki, Britaniya və Amerika variantlarında eyni bir əşya üçün müxtəlif terminlər işlənsə də, Kanada variantında onlar həmişə eyni mənada, sinonimik qrup kimi işlənir. Bununla belə, Kanadalılar həm

avtomobil, həm də adi maşın “*car*” istifadə edir; həm mənzildə, həm də apartmentdə yaşayırlar. “*flat-apartment*” həmçinin “*odd jobs-chores*” ev işləri edirlər, poçtalyonu həm *postman*, həm də *letter-carrier* - məktub daşıyıcısı kimi adlandırırırlar, oturacaq kimi həm *chesterfield*, həm də *sofa* və ya *couch* istifadə edirlər; kart oyunlarından həm *deck*, həm də *pack* adlarından da istifadə edir və ən nəhayət tətillər kimi *holiday*, həm də *vocation* sözlərindən istifadə edirlər. [44; 2-5, 68]

İngilis dilinin variativliyi Amerika və Britaniya variantında da müqayisə olunur:

Amerikan variantında	Britaniya variantında
subway train	underground train
furniture store	furnishing store
newspaper clipping	newspaper cutting
lousy slob	great impudent of
from the ground up	down to the last detail
elavator-boy	lift-boy
it wasn't a picnic	it wasn't a bean feast
phonograph records	grammaphone records
it was nearly six o'clock	it was getting on for 6 o'clock

Lakin belə ifadələr var ki, Standard ingilis dilində və ingilis dilinin Çin variantında fərqli işlənir, məsələn:

“work like a horse” – “çox işləmək” mənasındadır, lakin Çində bu “work like cattle” formasında deyilir;

“please steek gently” – hökumət binasının qapısında yazılır, “steek” sözü ingilis dilinin Şotlandiya variantından götürülüb və “close” – “bağlamaq” deməkdir;

“bumf box” – “toilet paper box / case” – “tualet kağızı” deməkdir, “bumfodder” – “tualet kağızı” – “lazımsız sənədlər” mənasında işlənir;

“fried enema” – menyuda olan “qızardılmış sosis” deməkdir;

“do not want” – “I don’t want to go” – yəni “yemək istəyirsən?” – deməkdir;

“go straight on public” – “tualet ikinci mərtəbədədir” deməkdir.

İngilis dilinin Çin variantının gələcəyi bəlli deyil. Hal-hazırda ingilis dili dünya və global dil kimi inkişaf edir.

2.4. Mədəniyyətlə bağlı yaranan terminlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri

Leksik-semantik sahə, leksik-semantik xüsusiyyət dedikdə, əsas və ikinci dərəcəli mənaların (terminoloji mənə) üzə çıxarılması başlıca məsələlərdəndir. Bu zaman leksik-semantik sistemin formalaşması və inkişafını da dəqiq izləmək mümkündür. Terminoloji sistemə daxil olan termin sözün bir görünüşüdür. Ümumişlək sözün mənası ilə terminin mənası üst-üstə düşmür, ikincidə terminoloji mənalar formalaşır. İngilis dilində mədəniyyətlə bağlı yaranan terminlər əvvəlki yarımfəsillərdə də qeyd etdiyimiz kimi, ümumxalq sözləri və alınmalar əsasında formalaşır. Bu terminlərin əmələ gəlməsi ingilis dilinin söz yaradıcılığı modellərinə, söz yaradıcılığı sisteminə əsaslanır. Söz yaradan vasitələr, üsullar burada da tətbiq olunur. Yeni mədəniyyət amilləri ilə bağlı terminlərin əmələ gəlməsində leksik-semantik üsul başlıca rol oynayır. Belə terminlər mənaların çoxalması, genişlənməsi və daralması əsasında meydana çıxır. Terminlərin leksik-semantik əlamətlərini aydınlaşdırmaq üçün bir sıra izahedici üsullar müəyyənləşdirilmişdir. Bu üsulla terminlərin mənalarının aydınlaşdırılması həm də elmi əsərlərin yayılmasına imkan yaradır. A.Əlizadə aşağıdakı izahedici vasitələrin terminlərin leksik-semantik cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsində, aydınlaşdırılmasında əsas rol oynadığını göstərir. Birincisi, terminlərə tərif verilmə yolu ilə mənaların aydınlaşdırılması; ikincisi, müəyyən sahələr üzrə terminlərin mənalarının müəyyənləşdirilməsi. Mədəniyyət terminlərinin bəhs etdiyimiz kimi işlənmə sahələri çoxdur və bu sahələr üzrə terminin mənası aydınlaşa bilər. Əvvəlki yarımfəsillərdə

apardığımız araşdırmalardan məlum oldu ki, ingilis dilinin leksikasını alınma sözlər, xüsusilə də mədəniyyət və incəsənət faktorlarının təsiri ilə yaranan sözlər zənginləşdirmişdir. Bundan başqa, realilərin mədəniyyət elementi olaraq dilin zənginləşməsinə, inkişafına göstərdiyi təsirdən danışdıq. Ümumiyyətlə, realilər, təbii şəkildə xalq yaradıcılığı nəticəsində, müəyyən xalqın adəti, tarixi, mədəni həyatı ilə yaranır. Bəzən realilərlə terminləri eyniləşdirirlər, düzdür, onlar arasında xüsusi sədd çəkmək olmasa da, fərqləri çoxdur. Terminlər daha çox elmi-üslubda, realilər isə üslubi xüsusiyyətlərinə görə bədii ədəbiyyatda istifadə olunur, bundan başqa terminlər beynəlxalq xarakter daşıyır, realilər isə millilik xarakterinə malikdir. Çünki realilər konkret xalqın mədəniyyəti ilə bağlı olduğundan onlar həm məhdud şəkildə işlənir, həm də linqvokulturoloji faktor olaraq dilə öz töhvəsini, rəngarəngliyini gətirir. Bu baxımdan, mədəniyyət, incəsənət, xalqın adət-ənənəsilə bağlı olan terminlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: ictimai-siyasi terminlər, tarixi terminlər, təbiət ilə bağlı terminlər, toponimlərlə bağlı terminlər, ölçü vahidləri ilə bağlı terminlər, yemək növləri ilə bağlı terminlər, içki növləri ilə bağlı terminlər, müxtəlif hadisələr ilə bağlı terminlər, psixoloji terminlər.

İctimai-siyasi terminlərə əsasən ölkənin ictimai-siyasi həyatında baş verən bayramlar, siyasi partiyalar, ictimai yerlərin qısa adları ilə bağlı terminlər aiddir:

Canadarnu - Kanadada hazırlanmış robot əl kimi kosmosda istifadə olunur.

Canuck - kanadalıya verilən təxəllüsdür

The Bill - amerikalılardan fərqli olaraq kanadalılar restoranda “*check*” əvəzinə “*bill*” soruşurlar

Animator - əsasən Qvebekdə aktiv işlə məşğul olan koordinator, kömürçü, radio və ya televiziyanın komputer ustası

ATM (Automatic Teller Machine) - bankomat (amerikada belə adlanır)

Autoroute - Qvebekdə əsas şosse yolu

the cash - yoxlama adətən mağazalarda ödəmə çekaut məntəqəsi

Grad - yuxarı orta məktəbi bitirməsi münasibətilə son zəngdə nahar yeməyi və ya gəzinti

The Great-White North - Kanadaya verilən təxəllüsdür

Remembrance Day - adətən noyabrın 11-də keçirilən bu bayram ABŞ-da Veteranlar günü kimi adlandırılır

Snowbird - qış aylarında cənuba köçən kanadalı

Table (feil) - parlament sessiyasında hər hansı bir məsələni müzakirəyə qoymaq

write an examination - imtahanda oturmaq və ya imtahan

Tarixi terminlər:

allophone - tarixi dəyişikliklərdən sonra ana dili ya ingilis ya da fransız olanları belə adlandırdılar

anglophone - ana dili yalnız ingilis olanlara verilən ad, ad qısa şəkildə “*anglo*” adlandırılır

habitant - fransız olan və ya bu kökdən olan kanadalıların tarixi adı

Təbiətlə bağlı terminlər:

freeze-up - uzaq şimaldan gələn buz parçası

Midnight Sun - təbiət hadisəsi kimi yay aylarında uzaq şimalda gün uzunluğu hadisəsi baş vermişdir

moose-bird - zığzığçı quşu (Kanadada)

the Prairies - otlaq ərazi, amerikan düzənlikləri və ya Stepləri kimi

permafrost - uzaq şimalda yer altında olan xüsusi heç vaxt ərimir

Toponimlərlə bağlı terminlər:

beer parlour - Kanada variantında pivəxana “*pub*” demək

parkade - parklaşdırılan qaraj yeri

portage - qayıq yarışları üçün kandar – çay daşları olan təpəli yer

railway – “*railroad*” dəmir yolunun adı

The Metro - Qvebekdə yerləşən Montreal şəhərində yeraltı metro

Hollywood North - Toronto şəhəri məşhur olduğundan buranı Şimali Hollivudu adlandırırlar

Ölçü vahidləri ilə bağlı terminlər:

Terminlər arasında bəzi ölçü vahidləri vardır ki, onlar amerikan və digər ingilis dilli xalqların ümumi qəbul edilmiş vahidlərindən fərqlənir. Məsələn,

Clicks - kilometr və ya saatda kilometr deməkdir, danışqda daha çox istifadə olunur

mickey - liqör üçün ölçü qabı, 375 litr həcmi var, Mariy-Tayms əyalətində pinta adlanır

Two-four - 24 şüşə butulkadan ibarət olan pivə qablaması

Yemək növləri ilə bağlı terminlər:

brochette - fransız və qvebeklilər üçün kabab növü

all dressed - üzəri bütün əlavələrlə olan pizza və ya hamburger

beavertail - dərin qabda qızardılan gündüz quyuğunu xatırladan desert üçün piroq

backbacon - kanada bekonu (donuz əti)

brown bread - bütöv buğda çörəyi

brown toast - buğda çörəyinin tosteri

guedille - spagetti sousu ilə örtülmüş hotdog, “*gay-DEE*” kimi tələffüz edilir, həmçinin qvebek slenqi kimi “*snot*” adlanır

homo-milk - honogenləşdirilmiş və ya təmiz süd (qatqısız)

icing sugar - şəkər tozu

baskatoon berry - böyük giləmeyvə, adətən “*serviecherry*” kimi tanınır

Sugar pie - amerikan qozu olmadan hazırlanan piroq

sugaring off - ağcaqoyun ağacının şirəli toplayıb və qaynadılmış sirop

whitener - kofe və ya çaya əlavə edilən südsüz tozlu krem

İçki növləri ilə bağlı terminlər:

caribou - buğda arağı ilə güclü şərabin qatışığı

The Beer Store - Ontarioda pivə alman mağaza, əvvəl “*rewer’s Retail*” kimi tanınırdı

impared (isim) - içkili sürücülük etməyə görə cərimə

molson musale - kanadanın xüsusi növ pivə içkisi, tərkibində narkotika (marixuana) olur

moose milk - tərkibi lükör və ya rum olan, süd, yumurta, başqa inqredientlər olan içki

skunky - xarab olmuş pivə adətən belə adlandırılır

Müxtəlif hadisələrlə bağlı terminlər: burada daha çox məişətdə gündəlik həyatda istifadə olunan, danışıda işlədilən realilər aiddir.

bargoon - sövdələşmə “*bargain*” sözünün slenqi kimi işlənir

bear pows - ayı pəncəsini xatırladan balaca, yumru qar çəkmə

bunnyhug - kapişonlu sviter geyimi

chesterfiled - fayton və ya divan

chip wagon (və ya *chip truck*) – fransız çipsləri satınlan furqar (bunu tanıyalılar adətən “*chips*” adlandırır)

Chippy - xarakter növü kimi özünü aqressiv aparmaq, daim incitmək üçün səbəb axtaran şəxs

Close the lights - Qrebek ingilisində işığı keçirmək mənasında

deadhead - yarımçıq batmış və ya tamamilə suda olan kötük

dene, dene out - xarakter kimi süni olmaq, yalançı və ya özünü hamıdan təcrid etmək

dick all - heç bir şey, heç nə

dipsy-doodle - rəqiblərin və ya yarışçıları yayındırmaq, tovlamaq, çaşdırmaq taktikası

Eavestrough - evlərin başında olan yağış həndəvəri

Eh? - bu nida cümləsinin sonunda adətən “*Sən belə fikirləşmə*”, “*Hə?*” mənasını bildirir

Grose (feil) – davamlı olaraq başqalarının zəhləsini tökəcək dərəcədə şikayət etmək, bədniyabad olmaq

Hockey-sweater - xokkey üçün sviter

Hoser - təmiz adam, bic olmayan

housecoat - ev xələti və ya hamam xələti

idiot string - geyim əşyası kimi 2 əlçəyi bir-birilə birləşdirən və adətən palto qoltuqları altından keçirilən iplik. Bu xüsusi uşaqlar üçün əlcəklərin itməsinin qarşısını almaq üçün edilir

kerfuffle - həyəcan, əl-ayağa düşmə halı

mad as wet hen - dəhşətli yorulmuş, bezmiş adam

open the lights - qvəbek ingilisində işıqları yandırmaqdır

running shoes (və ya *runners*) – yüngül şap-şap və ya qaçış üçün sport ayaqqabı

scards - çoxlu mənasında kəmiyyət göstərir (həm sayıla bilən, həm də sayıla bilməyən isimlərlə)

scraper - qış aylarında maşının üzərindəki yığılmış qarı təmizləmək üçün qurğu

serviette - kağız stolüstü dəsmal

S-t-disturber - problem yaradan, provakator

sieve - xəlbir iş görəən

skidoo - qış xizəyi

snuck - gizlicə yaxınlaşmaq, xəlvəti hərəkət etmək

suck - ağlayan uşaq və ya korlanmış, tərbiyəsiz adam mənasında

tap - su kranı və ya məişətdə istifadə olunan oymaq

washroom - vanna otağı (duş yeri olmadan) və ya ictimai tualet

zed - “z” hərfinin oxunuşu, amerika variantında bu “z” kimi səslənir. [24, s. 96]

Bundan başqa ingilislərin özlərinəməxsus adətləri də vardır. Məsələn,

-Hər hansı bir tanışlıq şübhəsiz ki, hava haqqında söhbətlə başlamalıdır.

-Kanada ingilislərinə nəzər salsaq, Torontonun şəhər kənarı hissələrində buzlu çay əldə etmək demək olar ki, olmur. Siz “*iced tea*” istəyəndə sizi – şimali amerikalı kimi

qəbul edirlər, çünki “*iced tea*” şəkərsiz olur, lakin “*sweet tea*”nın tərkibində şəkər var. *Sweet tea* - şirin çay məhz Torontoda “*iced tea*” buzlu çay əvəzinə adlanır.

-Kanadalılar məsafəni millə deyil, vaxtla ölçürlər.

-Kanadada qonaq qəbulu zamanı bir fincan qəhvə təklif edirlər, daha artıq yox.

-Kanadalılar Britaniya aksentindən istifadə etməyə çalışırlar. Onlar “*colour, chepnes, theatres*” və s. yazı növünü işlədirlər, lakin bəzən amerikan “*ize*” sonluğuna da üstünlük verirlər.

-Şənbə günləri məktub çatdırılmır, post-teleqraf xidməti işləmir.

-Kartof çipsləri Kanadada bütün ədviyatlara birlikdə duz, sirkə, ketçup və göyerti ilə servis edilir. Lakin bütün əlavələrlə birlikdə cips sifariş verən şəxs Amerikada zarafatla “*intihar etmiş axmaq*” kimi adlandırılır.

Xalid Huseini “*The Thousand Splendid Suns*” əsərində bəzi müsəlman adət-ənənələrini də bədii ədəbiyyata gətirir:

...*She imagined her palms painted with henna, her hair parted with silver dust, the braids held together by tree sap.* [52; s. 9]

She saw musicians blowing the shahnai flute and banging on dohol drums, street children hooting and giving chase. [52; s. 9]

İllər ötdükcə ənənələr, mərasimlər daha da möhkəmlənir, yeni məzmun və əhəmiyyət kəsb edir. Nəticədə zaman adlı sınağın sədlərini aşıb müasir dövrə gəlib çıxır. Forma etibarilə dəyişsə də qədim adət-ənənələr məzmun etibarilə demək olar ki, fərqlənmir və bu adət-ənənələr, bayramlarla bağlı yaranan sözlər, istifadə olunan ifadələr, terminlər, fikirlər xalqın kulturologiyasının daşıyıcısı olaraq nəsildən-nəsilə ötürülür. Bayramlar, adət-ənənələr də, həm də, bir növ insan üçün yaddaş rolunu oynayır. Xalqın tarixinin, mədəniyyətinin təkrar-təkrar vərəqlənməsi, möhkəmlənməsi və xüsusən də dilinin inkişafına təsirdə kulturoloji faktorlardan adət-ənənələrin, mərasimlərin, bayramların rolu əvəzsizdir.

Ümumiyyətlə, mədəniyyətin dilə təsirdə terminlər, realilər xüsusi rol oynayır. Onların tərcümədə böyük əhəmiyyəti vardır. Bu barədə N.Xudiyev qeyd edir ki, realilər

bir tərəfdən bədii əsərlərin tərcümə olunduğu dili zənginləşdirir, digər tərəfdən əsərin mənsub olduğu xalqın milli koloritini, adət-ənənəsini, məişət tərzini, mifologiyasını, milli təfəkkürünü, hətta tarixini yaşadır, yaşadığı zamanın ictimai-siyasi ahəngini özündə əks etdirir. [16, s. 38]

İngilis dilinin realiləri nəinki ingilis dilinin regional variantlarının formalaşmasına təsir göstərmiş, eləcə də Azərbaycan dilinə də onların keçməsi ingilis ədəbiyyatının tərcüməsinin nəticəsidir. Bu çox uzun tarixə malik deyildir, lakin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş realilər vasitəsilə bu dildə söz və söz birləşmələri yaratmaq imkanlarından istifadə olunaraq yeni vahidlər düzəlmişdir. Məsələn: *golf* – *qolfçu*, *qolf oyunu*, *qolf meydançası* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis mənşəli sözlər dilimizin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirmişdir. Onların çoxu dilimizin lüğət tərkibinə XIX-XX əsrlərdə daxil olmuşdur. Bu sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Dənizçilik leksikası: məsələn, *yaxta*, *tanker*, *kater*, *dok*.
2. İdman leksikası: məsələn, *ring*, *boks*, *futbol*, *voleybol*.
3. Texniki və nəqliyyat leksikası: məsələn, *konveyer*, *adapter*, *radar*, *dedektor*, *qreyder*, *stend*, *kokns*, *seyf*, *rels*, *tunel* və s. [13; 135]

Beləliklə, mədəniyyət terminlərinin leksik-semantik məna qrupları (çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik) insanın xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqə və təsiri nəticəsində əmələ gəlir və inkişaf edir. Mədəniyyətə aid leksik-semantik qrupda birləşən söz və terminlərin başlıca əlaməti odur ki, onların semantikasında bir kateqorial-leksik məna mövcuddur və həmin dilin leksik-semantik sistemindən ayrılmış formada deyil, onunla sıx əlaqədə, dilin məna strukturunu əmələ gətirən bütün sistemin köməyiylə ifadə edilir, mənanın sosial dərkini ümumiləşdirir və birləşdirir.

Nəticə

Dil və mədəniyyət insanların birgə həyatının məhsulu, həm də tənzimləyici amili olaraq biri-birinə təsir edir. Ümumilikdə, dil proseslərinin mədəniyyətə və mədəniyyət sahəsindəki nailiyyətlərin dilə şüurlu və yaxud planlaşdırılmamış təsiri sosial-fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

Sonda apardığımız tədqiqatlardan gəldiyimiz qənaətləri ümumiləşdirmək istərdik:

1. Mədəniyyətin inteqrasiyası və ya vahidliliyi əsas mədəni elementlərin oxşarlığı (yaxınlığı) və ikinci dərəcəli mədəni elementlərin fərqliyi əsasında yaranır. Müstəqil və özünəməxsus mədəniyyətlərin divergensiyası (inkişaf prosesində əlamətlərin bir-birindən fərqlənməsi), differensiasiyası və yaranması bir deyil, bir-neçə minilliyi əhatə edən çox mürəkkəb və uzun bir prosesdir. Mədəniyyətlərin differensiasiyası etnik differensiasianın təbii nəticəsi olmuşdur.

2. Mədəniyyətin inteqrasiyasını şərtləndirən mühüm amillərdən biri də mədəniyyət siyasətidir. Mədəniyyət siyasəti bütün sivil dünyanın aktual problemidir. Mədəniyyət siyasətinin mədəniyyətin inteqrasiyasında mühüm rolu vardır. Mədəniyyət siyasi amillərdən, dövlətin mədəni inkişafını tənzimləyən siyasi sistemindən asılıdır. Sivil dövlətin mədəniyyət siyasəti cəmiyyətin elmi sürətdə təşkil və idarə edilməsi əsasında ölkənin harmonik inkişafına yönəldilən, əlaqələndirmə və tənzimlənmə yolu ilə insan və cəmiyyətin qeyri-bərabər mədəni inkişafının aradan qaldırılmasına, mədəniyyəti kütlələrin qəbul etməzliyinin və mədəni diletantlıq səviyyəsinin aşağı salınmasına kömək göstərməlidir. Mədəniyyət siyasəti şəxsin və ümumiyyətlə, xalqın marağını əks etdirməli, insanın azad inkişaf hüququnu, cəmiyyətin müxtəlif sosial qruplarının maraqlarının düzgün balansını təmin etməlidir.

3. İngilisdilli mədəniyyətin inteqrasiyası ilə yaranan yeni söz və terminlər əsasən incəsənət, idman, folklor, musiqi, din, mifologiya, geyim, mətbəxt və s. sahələrdə daha intensiv işlənir.

4. Mədəniyyət və incəsənətlə bağlı yaranan terminlərin morfoloji xüsusiyyətlərini araşdırarkən tam aydın görünür ki, bu terminlər arasında isimlər və ismi birləşmələr çoxluq təşkil edir və az miqdarda fellər və feli birləşmələrə də rast gəlmək mümkündür.

5. İngilis dilinin lüğət fondu alınma sözlərin, xüsusilə də, kelt, skandinav, fransız mədəniyyətlərinin təsiri ilə dilə keçən sözlərin hesabına zənginləşmişdir.

6. Mədəniyyətlə bağlı yaranan terminlər xüsusilə musiqi janrında və geyim mədəniyyətində özünü göstərir.

7. Mədəniyyətlə bağlı dildə əmələ gələn yeni sözlər arasında realilər çoxluq təşkil edir.

8. Mədəniyyət terminlərinin leksik-semantik mənə qrupları (çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik) insanın xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqə və təsiri nəticəsində əmələ gəlir və inkişaf edir. Mədəniyyətə aid leksik-semantik qrupda birləşən söz və terminlərin başlıca əlaməti odur ki, onların semantikasında bir kateqorial-leksik mənə mövcuddur və həmin dilin leksik-semantik sistemindən ayrılmış formada deyil, onunla sıx əlaqədə, dilin mənə strukturunu əmələ gətirən bütün sistemin köməyi ilə ifadə edilir, mənənin sosial dərkini ümumiləşdirir və birləşdirir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Adilov M.İ. Verdiyeva Z.N. Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 364 s.
2. Axundov A.A. Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı, 1992, 192 s.
3. Axundov A.A., Ümumi dilçilik, Bakı: Maarif, 1979, 256 s.
4. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə. III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 567 s.
5. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzi NPB, 2007, 824 s.
6. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. II c. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası baş redaksiyası, 1978, 592 s.
7. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cildə, Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası, IV cild, 1980, 582 s.
8. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. VII c. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası baş redaksiyası, 1982, 624 s.
9. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. X c. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası baş redaksiyası, 1982, 609 s.
10. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1960, 203 s.
11. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili: 2 hissədə. II hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 191 s.
12. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı yolları. Bakı: Qızıl Şərq, 1958, 47 s.
13. Əliyev R. Mif və folklor: genezisi və poetikası. Bakı: Elm, 2005, 224 s.
14. Həsənov Ə.H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı: Maarif, 1987, 308 s.

15. Hüseynov İ., Əfəndiyev T. Kulturologiya tarixi: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Mars print, 2012, 876 s.
16. Xudiyev N. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. Bakı: “Bilik” cəmiyyəti, 1991, 112 s.
17. Qasimov Ə.Y., Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri. Bakı Universitetinin xəbərləri №2, Sosial-siyasi elmlər seriyası – 2011, 342 s.
18. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik: 2 cildə. I c. Bakı: Maarif, 1989, 568 s.
19. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik: 2 cildə. II c. Bakı: Maarif, 1993, 548 s.
20. Məmmədova S. Mədəniyyətşünaslıq. Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı, 2001, 201 s.
21. Mirzəyev A. Bayramlar, mərasimlər, ənənələr. Bakı: Gənclik, 1983, 71 s.
22. Şamil Ə. “Mədəniyyət dünyası” toplusu. Bakı: Səda, 2006, 250 s.
23. Şükürova A. Dil, təfəkkür və mədəniyyət əlaqəsi / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. V Respublika elmi-praktik konfransının materialları (7-8 iyun 2012). Bakı: ADU, 2013, s. 122-123
24. Vəliyeva N.Ç. İrihəcmli üçdilli frazeoloji lüğət. Bakı, “Azərnəşr” nəşriyyatı, 2010, 2 cildli, 1-ci cild, 988 s., 2-ci cild, 987 s.
25. Veysəlli F. Dilçilik ensiklopediyası: 2 cildə. I c. Bakı: Mütərcim, 2006, 516 s.
26. Veysəlli F. Dilçilik ensiklopediyası: 2 cildə. II c. Bakı: Mütərcim, 2006, 528 s.
27. Yunusov D. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi. Bakı: Mütərcim, 2005, 352 s.
28. Yunusov D., Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik, Bakı – 2008, 262 s.
29. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: Mütərcim, 1998, 214 s.

Rus dilində:

30. Американа: Англо-русский лингвострановедческий словарь. М.: Высшая школа, 1996, 242 с.
31. Бабенко Н.С., Володарская Э.Ф., К теории вариантности: Вопросы филологии. Москва -2000, 177 с.
32. Баранникова Л.И. Просторечие как особый социальный компонент языка // Язык и общество. вып. 3, Саратов: Изд-во Саратов. гос. ун-та 1974, с. 3-22
33. Ворно Е.Ф, Кащеева М.А., Малишевская Е.В., Потапова И.А. Лексикология английского языка. Л.: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1955, с. 171
34. Лаптева О.А., Кризисные точки языковых изменений, Шмелёвские чтения Бабенко Н.С., Володарская Э.Ф., К теории вариантности: Вопросы филологии. Москва, Тезисы докладов, Москва – 2000,
35. Мамедов Ф. Культурология. Баку: Симург, 2002 , 534 с.
36. Маханькова Н.В. Лингвокультурологические основы содержания современного языкового образования // Вестник Удмуртского университета, 2010, вып.2., с.135-138
37. Миролюбов А.А. Культуроведение в системе современного языкового образования // ИЯШ, 2001, № 3, с. 11-14
38. Попова Л. Г. Лексика английского языка в Канаде. М.: Высшая школа, 1978, 246 с.
39. Семенюк Н.Н., (1967) Проблемы формирования норм немецкого литературного языка, Москва – 1967, 254 с.
40. Скворцов Л.И. Литературный язык, просторечие и жаргоны в их взаимодействии // Литературная норма и просторечие. М.: Наука, 1977, с. 323

41. Томахин Г.Д. Лексика с культурным компонентом значения // ИЯШ, 1980, № 6, с. 47-50
42. Ярцева В.Н., Проблемы языковой вариативности, Москва-1990, 152 с.
İngilis dilində:
43. Chambers J.K. Social Embedding of Changes in Progress // The journal of English linguistics, Toronto: Sage publications, Inc. 1998, pp. 5-36
44. Crystal D. Style: The varieties of English // A History of Literature in the English language 10, London: Sphere, 2nd edition, 1987 , pp. 241-263
45. Fraser S. Sprightly Muddles and Errors // English Today 16.4 (64), 2000 pp.19-20
46. Gaziyeva M.Y., Jafarova K.H, Zeynalova S.S. This is Great Britain. Baku: Elm və təhsil, 2012, 424 p.
47. Gaziyeva M.Y., Aghabayli V.E., Mehdiyeva S.M, Culture and Communication, Baku – 2015, 252 p.
48. Hacıyeva A. English Lexicology. Baku: Science and Education, 2011, 248 p.
49. Hill J.H. Language, Culture and World View // Linguistics: the Cambridge Survey. Ed. By F.J. Newmeyer. Vol. 4. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1988, pp.14-36.
50. Hoijer H. Cultural implications of Some Navaho Linguistic Categories // Language, New York, 1951, N 27 (2), pp. 111-120
51. Howard B. W. A synchronic study of English Spoken in Ottawa: Is Canadian English becoming more American? // In Focus on Canada, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1993, pp.151-178
52. Hosseini K. A Thousand splendid suns, 1st edition, Great Britain: Bloomsbury, 2007, 372 p.

53. Husein M. Regional varieties of the English language. Baku: Science and Education, 2012, 230 p.
54. Jakobson R. Language and Culture // Jakobson. R. Selected Writings, vol. VII. Studies in Linguistics & Philology, 1972-1982, pp. 101-112.
55. Laudar F.J. Language and Culture. New York: Oxford Univ. Press, 1966, XIV, 274 p.
56. Lounsbury F.G. Language and Culture // Language and Philosophy: a Symposium/Ed. by S. Hook. N.Y., 1969, pp. 329
57. Lyons J. Language and Culture // Language and Linguistics. Cambridge Univ. Press, 1981, pp. 301-332
58. Mattheier K., (1984) Sprachwandel und sprachvariation, Handbuch zur deutschen Handgeschichte, Berlin, s 87-102.
59. Patridge E. A dictionary of Slang and Unconventional English: Colloquialisms and catchphrases, solecisms and catachreses, nicknames and vulgarisms. New York: Macmillan, 8th edition, 1984, 1400 p.
60. Paulston C.B. and Tucker G.R. Sociolinguistics: The Essential Readings Malden. MA: Blackwell, 2003, 210 p.
61. Sapir E. Culture, language and personality: Selected essays. Berkeley CA: University of California Press, 1964, 224 p.

Internet saytlari:

62. <https://blog.fawny.org/2005/01/29/lexemes/>
63. http://www.resources.woodlands_junior.kent.sch.uk/customs/questions/superstitions.html

64. www.livescience.com/28945-american-culture.html
65. www.thecanadianencyclopedia.com
66. http://admiu.edu.az/jurnal/22/17-20_22_3.pdf
67. <http://sesqazeti.az/news/kivdf/399350.html>
68. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%9Cnsiyy%C9%99t>
69. http://mental.az/users/1/upload/files/%C4%B0ngilis_dilinin_oyrenilmesinin_zeruriliyi_haqqinda.pdf
70. <https://squirrelbasket.wordpress.com/2010/05/25/words-english-words-from-scandinavian-roots/>

